

ANTALYA'DA SITMA
MALARIA IN ANTALYA

EVREN DAYAR*

Öz: Bu makalede, geçtiğimiz yüzyılın ortalarına kadar Antalya'yı etkisi altına almış sıtmanın, bu coğrafyada nasıl hâkim hale geldiği ve Antalya üzerindeki etkilerinin neler olduğu sorularına cevap aranmaktadır. Makalenin temel iddiası şudur: Antalya'da sıtmanın hâkimiyeti, XVI. yüzyılın ortalarında başlayan küçük buzul çağıının ve bir dizi beşeri sebebin tetiklediği çevresel dönüşümün neticesinde artmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise sıtmanın Antalya'daki hâkimiyeti ormanların tahribinin de etkisiyle daha da güçlenmiştir. Öte yandan sıtmanın ve sıtma için uygun koşulları yaratan çevresel dönüşümün Antalya'da zirai ve iktisadi hayatı ilgilendiren, toplumsal ve kültürel örüntüleri belirleyen birçok sonucu da olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Antalya • Sıtma • Küçük Buzul Çağı

Abstract: In this article, answers to the question of how malaria became dominant in this geography and what effects it had upon Antalya exercising influence over Antalya until the middle of the past century are given. The main claim of the article is the dominance of malaria in Antalya increased in consequence of the Little Ice Age in the middle 16th century and the environmental change that was triggered through a serious of human actions. By the 19th century, the dominance of malaria had been strengthened through the destruction of the forests. On the other hand, malaria and the related environmental transformation that created these conditions for malaria also had many consequences in Antalya, that determined social and cultural patterns regarding both agricultural and economic life.

Keywords: Antalya • Malaria • The Little Ice Age

Giriş

19. yüzyılda Antalya ve çevresine gelen seyyahların birçoğu sahil şeridinin neredeyse tamamen terk edildiğine, verimli ovaların da bataklığa dönüştüğüne tanık olmuştu. Luigi Mayer, 1803'te Karaman Ovası'nda sıcaklar artığında köylülerin evlerini terk ederek dağlara çekildiklerini yazmıştı¹. 1812'de Antalya kıyılarında dolaşan Francis Beaufort'un bütün sahil boyunca dikkatini çeken en önemli şey "yaygın bir perişanlık" ve "şuraya buraya dağılmış birkaç tarla" ile "başiboş bırakılmış hayvanlardan" ibaret büyük boşluklardı. Beaufort, Kekova sahillerinin tamamen terk edildiğini, Finike Vadisi, Phaselis ve Side'nin insansızlaştığını söylemişti². Mayıs 1833'te Antalya Körfezi'nde seyahat eden Alphonse de Lamartine ise Antalya ve Kaş arasında kaderine terk edilmiş vadi ve ovaları görmüş, bu topraklardan sadece konargöçerlerin (Yörüklerin) istifade ettiğini, yaz mevsiminin çölleştirdiği bölgenin –Tarsus, Antalya, Castelrzo (Meis) ve Macri (Fethiye) haricinde– tamamen boş olduğunu belirtmişti³.

Benzer gözlemler daha sonraları da sık sık tekrar edilmiştir. Örneğin 1836'da Charles Texier

* Dr., Antalya Kent Müzesi Koordinatörü, Antalya. evrendayar@gmail.com

¹ Mayer 1803, 8.

² Beaufort 1818, 18, 33, 61, 161.

³ de Lamartine 1836, 206.

Küçük Asya'nın güneyindeki bataklıkların kokuşmuş sularına değinirken, Strabon'un çok gelişmiş bir şehir olarak tanımladığı Phaselis'in bataklıklar nedeniyle zamanla insansızlaştığını yazmıştır. Varlığını devam ettiren tek Pamfilya şehri Antalya ise yaz aylarında terk ediliyor, insanlar kendilerine dallardan kulübeler inşa ederek senenin bu mevsimini şehrin dışında geçiriyordu⁴. Texier'den iki sene sonra, 1838 ilkbaharında Antalya sahillerini dolaşan Charles Fellows da Antalya hariç sahil şeridinin tamamen terk edildiğini, burada hiçbir yerleşim yeriyle karşılaşmadığını söylemişti⁵. 1882'de Antalya'da bulunan Karl Graf Lanckoronski şehrin kuzey doğusundaki geniş ovayı İtalya'nın Campania bölgesine benzetmiş ve "*bu ova oldukça bereketlidir*" demişti. Ancak bu ova terk edilmişti ve Lanckoronski burada çiftliklere ya da biraz daha iyi işlenmiş tarlalarla çevrili bir köye neredeyse hiç rastlamamıştı⁶.

19. yüzyıla gelindiğinde bataklıkların Antalya peyzajının en önemli parçası haline geldiğini gösteren bu tanıklıkların tümü dikkate değerdir. Ne var ki bunların hiçbiri bataklıkların çevreye nasıl hâkim olduğunu veya coğrafyanın nasıl insansızlaştığını izah etmemektedir⁷. Ayrıca, bu izlenimler Antalya'nın 8 ila 14. yüzyıllar arasında sahip olduğu itibarla, VIII. yüzyıldan itibaren kentin Doğu Akdeniz'in belli başlı limanlarından biri olduğu gerçeğiyle de çelişmektedir⁸. Öyleyse, bütün bu tabloyu, farklı dönemlere tarihlenen, ancak birbirleriyle çelişen ve birbirlerini inkâr eden bu tanıklıkları nasıl yorumlamak gerekir? Bu coğrafya, geçmişindeki önemini reddedercesine nasıl insansızlaşmış, bataklık manzarası coğrafyaya nasıl hâkim olmuştur?

Küçük Buzul Çağı Ve Ovaların Bataklığa Dönüşmesi

19. yüzyılda Küçük Asya'nın güney sahil şeridine temel görünümünü veren bataklık manzarasının oluşmasının birden çok sebebi vardı. Ancak bu nedenlerden en önemlisi XIII. yüzyılın sonlarında başlayan, yaklaşık 1450'ler ve 1550'ler arasında kesintiye uğrayan küçük buzul çağının XVI. yüzyılın ortalarındaki avdetiydi⁹.

⁴ Texier 1862, 680, 699, 705.

⁵ Fellows 1852, 155.

⁶ Lanckoronski 2004, 6.

⁷ 19. yüzyıl boyunca Antalya'da kent nüfusu çok az büyümüş, 19. yüzyılın hiçbir döneminde otuz binin üzerine çıkmamıştır. Bu hususta şu istatistiklere bakılabilir. Bk. KVS. 1285, 86; KVS. 1286, 112; KVS. 1290, 187; KVS. 1294, 154; KVS. 1310, 125; Cuinet 1892, 860; KVS. 1317, 199.

⁸ Antalya bu birkaç yüzyıl içinde Küçük Asya'nın en önemli kentleri arasına girmiş, X. yüzyılda uluslararası bir ticaret şehri ve Trabzon'dan sonra Küçük Asya'nın en önemli limanı olmuştu. Arap coğrafyacı İbn Havkal bu dönemde Antalya'yı İstanbul'la karşılaştırmış, kentin İstanbul gibi kalabalık ve verimli olduğunu yazmıştır. Bk. Hendy 1985, 174; Charanis 1975, 2.

Antalya'nın önemi XI. yüzyıldan sonra daha da artmış, Venedikliler 1082, 1148, 1187 ve 1198'de şehirde serbest ticaret yapma ayrıcalığı elde etmişlerdi. Kent XIII. yüzyıldan sonra da Küçük Asya'nın Doğu Akdeniz ile bağlantı kurduğu uluslararası ticaret limanı olma özelliğini sürdürmüştü. Bk. Heyd 2000, 335.

Kent XIV. yüzyılda da güney Akdeniz'deki ticaret limanlarının en hareketlileri arasında yer almıştı. XIV. yüzyılın ilk yarısında Antalya'ya gelen İbn Batuta kentin bu dönemdeki ticari önemine tanıklık etmiş, Antalya'nın "*genişlik, ihtişam ve güzellik bakımından dünyanın en güzel şehirleri arasında yer aldığını*" vurgulamış ve diğer ülkelerdeki benzerlerinin fevkinde olduğunu yazmıştı. Bk. Flemming 1964, 1-35; İbn Battuta 2004, 403.

⁹ 800 ve 1200'ler arasında sıcakların ortalama değerlerin üstüne çıkışı Avrupa'yı etkisi altına almış, "*Ortaçağ iklim optimumu*" olarak tanımlanan bu dönem birçok açıdan Avrupa için cömert bir dönem olmuştu. Bu yıllarda Avrupa'nın nüfusu artmış, iskân bölgelerinin sınırları genişlemiş, ticaret hacmi büyümüş, mimari altın çağını

Antalya ve çevresine hâkim olan bataklık manzarasının sebepleri arasında yer alan küçük buzul çağının ayırt edici özelliği, nemliliğin ve mevsim dışı yağışların artışı, sıklaşan taşkınlar ve toprak erozyonları, iklimin istikrarsızlığı ve tarımsal üretim açısından beslediği belirsizliklerdi. Bu nedenle Akdeniz'in çoğu kesimi XVI. yüzyılın ikinci yarısında defalarca su baskınlarına uğramış, aşırı yağışların hemen akabinde şiddetli kuraklıkların görülmesi olağanlaşmıştı¹⁰.

Küçük buzul çağının önemli sonuçlarından ilki, sürekli karşılaşılan taşkınların Akdeniz coğrafyasında buğday üretiminin verimini düşürmesi, daha sonra ovaları tedrici olarak bataklıklara dönüştürmesi ve ticari buğday tarımını güçleştirmesiydi. Böylece buğday üretiminin merkezi Akdeniz'in yüksek bölgelerine kaymış, kıyı şeridindeki temel zirai faaliyetler ise bahçecilik veya baklagiller gibi düşük değerli ürünlerle sınırlı kalmıştı. Ayrıca, nemli iklim pirinç üretiminin gelişmesine de imkân tanımış, zirai bir aktivite olarak çeltikçilik yaygınlaşmıştı¹¹.

Küçük buzul çağının Akdeniz'i etkileyen başka sonuçları da olmuştu. Nemli ve soğuk iklimin avdetinden sonra, 1450'ler ve 1550'ler arasında hâkim olan "*küçük iklim optimumu*" sırasında kuzey bölgelere taşınan bağcılık ve zeytincilik tekrar güneye dönmüş, 17. yüzyıldan itibaren bağlar ve zeytin ağaçları Akdeniz coğrafyası içindeki hâkim konumunu tekrar elde etmişti¹². Öte yandan, zeytin ağaçları söz konusu olduğunda bu gelişme sadece uygun çevre koşullarının ve yeterli işgücünün olduğu bölgelerde üretimin artmasına dönük sonuçlar doğurmuştu. Yeterli işgücünün bulunmadığı ya da çok pahalı olduğu koşullarda ise yabancı zeytinler peyzaja hâkim olmuştu¹³.

Küçük buzul çağı XVII. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de ağaç ürünlerinin –örneğin dut ağaçlarının– itibarını tekrar kazanmasına da vesile olmuştu. Bu tarihten sonra "*küçük iklim optimumu*" dönemine damgasını vuran ve buğday üretiminin öncülük ettiği kıyı ovalardaki canlanma süreci nihayete ermiş, bataklığa dönüşen kıyı ovaları geçmişte sahip oldukları ayrıcalıklı mevkilerini, dut, ipek ve üzüm gibi ürünlerin zapt ettiği dağ ve tepelere bırakmıştı. Bu sürece, hayvancılığın küçük mülk sahibi köylülerin uğraş alanının ayrılmaz bir parçası haline gelmesi eşlik etmişti. Nihayetinde tüm bu dönüşümün sonucunda emek gücünü daha az gerektiren hayvancılık buğday tarımı aleyhine genişlemişti¹⁴. Akdeniz havzasının birçok bölümünde bitkisel tarımın yerini hayvancılığa bırakması, tahıl ekimini sınırlarken, mera ürünleri ve arpa, darı, yulaf, mısır gibi hayvan yemi üretimini artırmış, düşük değerli tahıllar bu dönemde önem kazanmış, daha az işgücü

yaşamıştı. Ne var ki bu dönemi takip eden XIII. ve XIV. yüzyıllar küçük buzul çağının ilk evresini oluşturmuş, havaların soğuması ve yağışların artışına sıklaşan taşkınlar ve toprak erozyonları eşlik etmişti. Bu dönemde iskân bölgeleri terk edilmişti. Küçük buzul çağı "*küçük iklim optimumu*" olarak da tanımlanan 1450'ler ve 1550'ler arasında kesintiye uğradıktan sonra XVI. yüzyılın ortalarında tekrar geri gelmişti. Bk. Fagan 2000, 15-18, 28 vd.

¹⁰ Tabak 2010, 226, 242-243.

¹¹ Tabak 2010, 28-29, 230, 267.

¹² Tabak 2010, 199-201. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ege'de de zeytinliklerin sayısı artmıştı. Fikret Yılmaz'ın hesaplamalarına göre 1536-1565 arasında Edremit şer'iyye sicillerinde kayıt altına alınmış 421 terekede sadece 9 zeytinliğe tesadüf edilirken, 1565-1593 arasına tarihlenen 312 terekeden 135'inde zeytinliğe rastlanmaktadır. Bk. Yılmaz 2010, 26-31.

¹³ Zeytin tarımı yoğun bir işgücüne gereksinim duyuyordu. Zeytin aşılandıktan ancak yedi sekiz sene sonra ürün vermeye başlıyor ve bu safhaya gelinceye kadar altındaki çalılıarın sökülmesi, toprağın sürekli bakımı ve gübrelenmesi gibi işlemlerin düzenli olarak yapılması gerekiyordu. Bk. T. Yücel 1958, 187.

¹⁴ Tabak 2010, 202-204.

gerektiren baklagil ve darı ekimi ise yaygınlaşmıştır¹⁵.

Ekolojik Dönüşümün Beşeri Nedenleri

Bütün bu örneklere rağmen tek başına küçük buzul çağının Antalya coğrafyasındaki verimli kıyı ovalarını bataklığa dönüştürdüğünü veya sahillerin terk edilmesinin başat nedeni olduğunu iddia etmek gerçekçi değildir. Üstelik bu bakış açısı küçük buzul çağının etkilerini, Fernand Braudel'in ifadesiyle ölçsüz bir şekilde basitleştirmek anlamına da gelir¹⁶. Daha gerçekçi olan yaklaşım şudur: Küçük buzul çağı önemli ekolojik değişikliklerin yaşanması için uygun şartları hazırlamış, koşulları kırılganlaştırmıştı; fakat bataklık manzarasının bölgeye hakim olması bir dizi beşeri faktörün katkısıyla mümkün olmuştu.

19. yüzyılda bataklık manzarasının Antalya ve çevresine hâkim olmasına neden olan beşeri sebeplerden ilki ormanların tahribiydi. Her ne kadar Antalya'da kereste ticareti yüzyıllarca bölgenin en önemli ticari faaliyetleri arasında yer alsın da¹⁷, bu ticari etkinliğin bin yılı aşkın ilk döneminde Antalya ormanları daha az tahrip olmuş, esas tahribat son bin yılda yaşanmış, geçtiğimiz yüzyılda en üst seviyesine ulaşmıştı¹⁸. Bu durumun en önemli nedeni ise 19. yüzyılda Mısır'ın artan kereste ihtiyacı ve bu ihtiyacın karşılanmasında Lübnan'ın yetersiz kalmasıydı. Bu koşullar Antalya'yı çok önemli bir ihraç limanı haline getirmişti¹⁹. Bu sebeple yüzyılın ikinci yarısında kereste ticareti Antalya'nın en önemli servet kaynağı olurken, bu süreç ormanların tahribini hızlandırmıştı. Bu tür ormansızlaştırma süreçleri sadece Antalya'da değil, Akdeniz'in diğer sahil bölgelerinde de benzer sonuçlar doğurmuş²⁰, yağmurların etkisini daha tahripkâr kılarak sellere neden olmuş, böylece ovaların bataklıklara dönüşmesinin önünü açmıştır²¹.

Küçük Asya'nın güney sahillerinde kıyı ovalarının terk edilmesinin diğer nedenleri ise istilalar ve isyanlar gibi nüfus hareketliliğini artıran gelişmelerdi. Gerçekten de Antalya²², Alanya²³, Manavgat,²⁴ Finike²⁵ ve Kaş²⁶ sahilleri XVI. yüzyılda korsan saldırılarına açık kalmış, saldırılar kıyı şeridinin terk edilmesine neden olmuştu. Hatta Antalya 1501 ve 1503'te Küçük Asya'da korsanların tut-

¹⁵ Tabak 2010, 207.

¹⁶ Braudel 1993, 33.

¹⁷ Semple 1919, 16. XVI. yüzyılda da Antalya'dan Kıbrıs ve Mısır'a kereste ihraç edildiği bilinmektedir. Bk. BOA. MHM. d. 16/344, BOA. MHM. d. 18/235. Kereste ticareti 19. yüzyılın başlarında da Mısır ile Antalya ve çevresi arasındaki ticari ilişkilerin en önemli ögesi olmaya devam etmişti. Bk. BOA. HAT. 362-20111-C.

¹⁸ Rowton 1967, 264.

¹⁹ BOA. C. NF. 2131, BOA. İ. MTZ. (05) 12-332, BOA. İ. MTZ. (05) 12-336, BOA. C. NF. 2131-43, BOA. C. NF. 2299-46. İbrahim Paşa, Mısır'ın kereste ihtiyacı nedeniyle babası Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya Antalya'dan asla vazgeçilmemesi gerektiğini yazmıştı. Bk. Fahmy 1997, 50; Mikhail 2011, 166-167.

²⁰ Sallares 2002, 107-108.

²¹ Packard 2007, 40.

²² BOA. MHM. d. 22/545. 1565'te Teke Beyi'ne gönderilen bir emirde Antalya sahillerinin korsan saldırılarından zarar görmediği, halkın güvenlik içerisinde bulunduğu; buna rağmen daima tetikte olunması ve halka bu hususta tembihle bulunulması istenmişti. Bk. BOA. MHM. d. 5/216.

²³ BOA. MHM. d. 26/543.

²⁴ BOA. MHM. d. 30/833.

²⁵ BOA. MHM. d. 12/66 ve BOA. MHM. d. 14/1281.

²⁶ BOA. MHM. d. 31/394.

saklarını sattıkları canlı bir pazar olarak özellikle belirtilen tek yerd ve XVI. yüzyılın başlarında Akdenizli korsanlar tarafından düzenli bir pazar olarak kullanılmıştı²⁷. Korsanların bu etkinliği 18. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiş²⁸, bu dönemde bile Antalya'nın sahil aksamı “*yedd-i küffara giriftar*” kalmıştı²⁹.

Antalya XVI. yüzyılın başlarında zuhur eden Şah-Kulu Baba Tekeli isyanı ile XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp yüzyılın sonlarına kadar devam eden “suhte isyanları”nın neden olduğu karışıklıklardan da etkilenmişti³⁰. Suhtelerin faaliyetleri özellikle 1570'lerden sonra artmış; “avrat ve oğlan esir etmek”³¹, “adam kaçırmak”³², “hırsızlık”³³, “köyleri garet ve hasaret etmek”³⁴, “ev basmak”³⁵, “katil”³⁶, “yağma”³⁷ ve “ırza tasallut”³⁸ gibi eylemler bölgede yaygınlaşmıştı. Bu dönemde şehrin önemli mahallelerine adını veren Hasbalaban ve Şeyh Sinan medreseleri suhtelerin merkezi haline gelmişti³⁹. Bu olağanüstü kargaşalık dönemi, muhtemelen, istilaya açık yerleşim yerlerinin boşaltılmasına, nüfusun ulaşımı güç yüksek bölgelere veya istihkâm edilmiş merkezi şehirlere taşınmasına yol açmıştı⁴⁰. Nihayetinde tüm bu beşeri sebepler kıyı bölgelerinin terk edilmesinde ve işgücü kaybında etkili olmuştu⁴¹.

²⁷ Vatin 2000, 95-96.

²⁸ BOA. C. BH. 143-6895.

²⁹ BOA. C. AS. 39315-27911. Korsan faaliyetleri 19. yüzyılın ilk yarısında da Doğu Akdeniz sahillerini dış tehditlere açık bırakmıştı. Mesela Tekelioğlu İhtilâli'nin bastırılmasıyla görevlendirilen Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa, Sisam ve Adalar arasında “haydut ve hırsız sefinelerine” tesadüf etmişti. Bk. BOA. HAT. 1224-47829 (13 Receb 1229/1 Temmuz 1814). Ayrıca Bk. Hutteroth 2008, 30.

³⁰ Tekindağ 1977, 58-62; Akdağ 1995, 199-207.

³¹ BOA. MHM. d. 17/14.

³² BOA. MHM. d. 12/676.

³³ BOA. MHM. d. 22/563.

³⁴ BOA. MHM. d. 26/42.

³⁵ BOA. MHM. d. 26/544.

³⁶ BOA. MHM. d. 35/830.

³⁷ BOA. MHM. d. 42/646.

³⁸ BOA. MHM. d. 55/68.

³⁹ Karaca 2002, 55.

⁴⁰ İstila ve isyanlardan zarar görmediği dönemlerde ise merkezi devletin ilgisizliği ya da sakinlerinin üzerinde yaşadıkları toprağı ihya edip onu doğanın saldırılarından korumaya yönelik çabalarının desteklenmemesi gibi nedenler de verimli ovaların bataklığa dönüşmesi için uygun şartları hazırlamıştı. Macfarland 19. yüzyılın başlarına tarihlenen ve İzmir, Çeşme ve Bergama çevresini kapsayan seyahatinde, Bergama'dan sonraki verimli sahil ovalarının, yakın geçmişte buralarda yaşayan yoğun nüfusa kanıt olabilecek Türk mezarlıklarıyla dolu olduğuna, insansızlaşıp terk edildiğine tanık olmuştu. Bk. Macfarland 1829, 291-293

⁴¹ Beşeri sebeplerin uygun iklim şartlarıyla bir araya geldiğinde bölgenin ekolojisini nasıl değiştirdiğinin takip edilebilir bir örneği Köşeler Çiftliği'dir. İstanos'a (Korkuteli) bağlı Köşeler Çiftliği 1530'da 8 “hane” vergi mükellefinin yaşadığı küçük bir köydü. 1588'e gelindiğinde ise köyde 24 “hane”, 24 “mücerred” ve 10 “kara” olmak üzere 58 vergi mükellefi reaya yaşıyordu. Bu tablodan da anlaşıldığı kadarıyla köy XVI. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'deki genel nüfus artışından etkilenmişti. Bk. Armağan 1996, 320; Barkan 1953, 1-26.

Köşeler Çiftliği 18. yüzyılın ikinci yarısında Antalya ayanlarından Manavoğlu Hüseyin Ağa'nın tasarrufundaydı. Bk. BOA. C. ML. 16762-409. 1830'da ise çiftlikte 30 hanede 55 (erkek) nüfus yaşıyordu. Bk. BOA. NFS. d-3194, lef. 56-57. Çiftlik uzun yıllar Manavoğlu ailesinin mülkü olduktan sonra 21 Mart 1836'da Antalya ayanı

Ekolojik Dönüşüm Ve Sıtmanın Antalya'daki Hâkimiyetinin Artması

Küçük buzul çağıının ve diğer beşeri nedenlerin tetiklediği tüm bu dönüşümün en önemli sonucu ise –bu sonuç 19. yüzyıla gelindiğinde çok daha kolay takip edilebiliyordu– kitlesel sefaleti arttıran sıtmanın Akdeniz'in tümünde olduğu gibi Antalya ve çevresinde de etkisinin artmasıydı⁴².

Aslına bakılırsa sıtmanın Antalya'daki hâkimiyetini birkaç yüzyıl öncesinde bile belgelemek mümkündür. Örneğin XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen Evliya Çelebi'ye göre Antalya (Adalya) “mamur ve abadan bir şehir”di, fakat “ab-ı havası sevahil olmakla sakildi”. Bu nedenle şehir halkı her sene “İstanoz” yaylasına çıkıyordu. Evliya Çelebi bölge halkını soluk benizli (*Ol ecilden cümle ahalisinin renk rüyleri sarıya maildir*) olarak tanımlamış, şehirde “humma marazi”nın yaygın

(Ebubekirzade) Hacı Mehmed Ağa tarafından Manavzade Osman Bey'den satın alınmıştı. Bu satış sözleşmesinde çiftliğin 7.500 dönüm arazisi ve 19.210 kuruş değeri olduğu belirtilmiştir. Bk. AŞS. 6/83. 1840'a gelindiğinde ise çiftlikte 28 hanede 42 (erkek) nüfus yaşıyordu. Bk. BOA. NFS. d-3218, lef. 66.1844'teki temettuat tahririnden anlaşıldığı kadarıyla Hacı Mehmed Ağa'nın çiftlikte 20 ortakçısı ve 7 hizmetkârı vardı. 6.000 dönüm toprağı ziraat edilen çiftlik 1844'te 8.500, 1845'te ise 4.500 kuruş hâsılat getirmişti. Çiftlikte Hacı Mehmed Ağa'nın sahip olduğu 56 öküz, 10 manda, 7 katır, 100 keçi, 50 oğlak bulunuyordu. Bk. BOA. ML. VRD. TMT. d-9670. Bu verilerden anlaşılacağı kadarıyla 19. yüzyılın ortasında Köşeler Çiftliği birçok ortakçı ve hizmetkârın çalıştığı verimli bir çiftlik görünümündeydi.

Hacı Mehmed Ağa 1849'da öldükten sonra Köşeler Çiftliği ağasının en büyük kızı Havva Hanım'a intikal etti. Havva Hanım 1861'de vefat ettiğinde ise 7 siyah kölenin çalıştığı çiftlik servetinin en önemli kaynakları arasında yer alıyordu. Havva Hanım'ın terekesinde, Köşeler Çiftliği'nde bulunan ve aralarında 7.000 kile buğday depolayabilecek kapasiteye sahip tahıl ambarları ile diğer varlıkları listelenmiştir. Bu varlıklar arasında çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvanın yanı sıra, 800 kile buğday ve 200 kile arpaya rastlanması bu tarihte çiftliğin hala ziraat edildiğini göstermektedir. Bk. AŞS. 11/84.

Havva Hanım öldükten sonra Köşeler Çiftliği çocukları Mehmed Reşid, Halil İbrahim ve Zübeyde Hanım'a intikal etti. Fakat 1877'de yeni sahipleri tarafından Antalya Rumlarından Papazoğlu Hacı Yanni'ye (Monsieur George) borç karşılığı devredilmişti. Bk. AŞS. 91/161. Bu tarihte çiftliğin en önemli varlıklarının 74 büyük, 35 küçükbaş hayvandan ibaret olması, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde çiftliğin eskisi kadar zirai bir faaliyete sahne olmadığına karine teşkil edebilir. Gerçekten de el değiştirdiği tarihte hayvanların dışında çiftlikte bir servetin kaynağı olabilecek çok az şey vardı: Muhtemelen boş olan 5 göz ambar, haremlük selamlık 6 göz oda ve çiftliğin bitişiğinde yer alan 15.000 kuruş değerinde bir menzil. Bk. AŞS. 91/159.

Köşeler Çiftliği Papazoğlu Hacı Yanni'ye intikal ettikten sonra onun tarafından işletilmeye devam etti. 19. yüzyılın ikinci yarısında Antalya çevresindeki birçok çiftlik bu şekilde Rumların eline geçmiş ve Rumlar tarafından işlenmiştir. Ne var ki Balkan Savaşlarını takip eden sürekli şiddet ve huzursuzluk döneminde kırsal bölgelerin güvensizleşmesi eşkıyaların faaliyetlerini artırmıştı. Bu dönemde şiddet olayları sadece Köşeler Çiftliği'nin değil, Rumlara ait birçok çiftliğin güvenlik sebebiyle boşaltılmasına neden olmuştu. Bk. Greek Ministry for Foreign Affairs 1918, 37-38; Greek Patriarchate 1919, 92.

Rumların Antalya'dan ayrılmasından sonra ise 1924'te Antalya'ya gelen mübadiller, bu tarihte tamamen terk edilerek insansızlaşan Köşeler Çiftliği'ne iskân edilmek istendiğinde ise –kendilerine 8.625 dönüm toprak tahsis edilmiş olmasına rağmen– arazinin bataklığa dönüştüğünü görmüşler ve çiftliğin “vahamet-i havasından” dolayı Isparta'ya firar etmişlerdi. Bk. Tenvir, 25 Haziran 1340; BCA. 272-12.52.121.22, lef. 5.

⁴² Makro iklim değişiklikleri Akdeniz coğrafyasında her zaman sıtma üzerinde etkili olmuştur. E. Huntington'a göre MÖ III. yüzyılda iklimin kuraklaşması Roma'da sıtmanın etkinliğini arttırmıştı. Bk. Huntington 1910, 672-675. R. Sallares ise XVI. yüzyıldaki küçük buzul çağıının etkilerini İtalya bağlamında ele almıştır ve küçük buzul çağıının özellikle de Güney İtalya'da sıtmayı artırdığını iddia etmiştir. Bk. Sallares 2002, 101-105.

olduğunun altını çizmişti⁴³.

Paul Lucas 1712'de Antalya'nın büyük bir kent olduğunu yazdıktan sonra, yaz aylarında aşırı sıcaklıkların hastalıklara yol açtığını, bu nedenle çoğu insanın sıcaklardan kaçmak için serin yaylalara çıktığını ifade etmişti⁴⁴. 18. yüzyılda Fransızları kentte sürekli bir temsilci bulundurma fikrinden vazgeçiren de sıtmaydı⁴⁵.

Öte yandan, sıtmanın hâkimiyeti, ormanların tahribinin etkisiyle esas olarak 19. yüzyılda kitlesel sefaletle de sebep olan tam bir felaket olarak hissedilmişti. Sıtmanın bu korkunç etkisi nedeniyle 1800'de Antalya'ya gelen seyyah William Martin Leake araştırmasını tamamlayamamıştı⁴⁶. Leake, bu kıyıları gezecek seyahatlara iklimin neden olduğu hastalıklardan korunmalarını önermişti⁴⁷. 1809'da Alexandre Olivier de Corancez Antalya'nın havasını çok sağlıksız bulmuştu⁴⁸. Temmuz 1814'te Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa Antalya havasının burada yaşayanların bile şikâyet edeceği kadar "gayet vahim" olduğunu yazmış, "şiddet-i harareti"nden bahsetmişti⁴⁹.

Leake'in sıtma nedeniyle gidemediği Fethiye sahillerini ziyaret eden E. D. Clarke, özellikle yaz aylarında sahil şeridinin hemen hemen bütün sathında yaygın olan sıtma (malaria) nedeniyle bölgenin çok sağlıksız olduğunu söylemişti. Clarke "malarya" kelimesini kullanmış ve kelimenin Akdeniz coğrafyasının yaz ayları uygun bir şekilde kurutulmamış topraklarında yaygın olan "zehirleyici (mephitic) buharlaşmayı" tanımladığını ifade etmişti. Boiotia'da (İştıp), Teselya (Yenişehir) ve Selanik'te, Mora'nın kuzey ve batı sahillerinde, bütün bir Rumeli sahil şeridi boyunca nehir ağzları, pirinç ve pamuk tarlaları ile tuz yapılan lagünler işte bu "kötü hava" tarafından işgal edilmişti. *Sadece bir hafta içinde Clarke'in bulunduğu geminin mürettebatından en az yüz kişi bu "kötü hava" nedeniyle hastalanmıştı*⁵⁰.

1820'lerde Conrad Malte-Brun, Kıbrıs adasının güney sahillerinin havasının çok kötü ve sağlıksız olduğunu yazmış, bu gözlemin Antalya'yı içine alan Karamanya sahilleri için de yapılabileceğini söylemişti.⁵¹

1840'ta William Wilde bu sahil şeridi için daha önce yazılanların bir benzerini tekrar etmiş ve burada her Mayıs ayında ortaya çıkan "humma"dan bahsetmişti⁵². Aynı yıl Yunanistan, Mısır, Suriye ve Küçük Asya seyahati için İngiltere'den ayrılarak İstanbul'da T. A. B. Spratt ve Edward Forbes'in araştırma ekibine katılan arkeolog T. Daniell, Side'de araştırmalarını sürdürürken sıtmaya

⁴³ Evliya Çelebi 2011, 146-147.

⁴⁴ Lucas 1712, 313.

⁴⁵ Faroqhi 2005, 298

⁴⁶ Spratt - Forbes 1847, 12.

⁴⁷ Leake 1824, 5.

⁴⁸ Corancez 1816, 387.

⁴⁹ BOA. HAT. 1224-47845.

⁵⁰ Clarke 1817, 289-290. Clarke'tan birkaç on sene sonra Fethiye'ye gelen Hugh Murray da bu coğrafyanın, burada neredeyse daimi olan sıtma nedeniyle çok sağlıksız olduğunu yazmıştır. Bk. Murray 1837, 270.

⁵¹ Conrad Malte-Brun, Karamanya sahillerini etkileyen bu sağlıksız havanın nedenini, Strabon ve Quintus Curtius'a atıfla Kilikya'nın coğrafi özellikleriyle ilişkilendirmiştir. Kilikya'nın dar bir ova olması ve kuzeyinden yüksek Toros dağlarıyla çevrili bulunması, güneyden esen rüzgârların bu yüksek dağlardan geri dönmesine ve ovayı boğmasına neden oluyordu. Ayrıca, bu sahil üzerindeki çok sayıda bataklık ve durgun su da sağlıksız havanın nedenleri arasında yer alıyordu. Bk. Malte-Brun 1824, 408-409.

⁵² Wilde 1840, 70.

(fever) yakalanmış, Antalya’da bulunan İngiltere vice-consülü Mr. Purdie’nin bütün çabalarına rağmen 24 Eylül 1842’de ölmüştü⁵³.

1872 Mayıs’ında Antalya’ya gelen Friedrich von Julius Seiff, Küçük Asya’nın diğer sahil şehirleri gibi Antalya’nın doğu tarafındaki bataklıkların da sıcak yaz havasını sağlıksızlaştırdığını belirtmişti⁵⁴. 1874’te Edwin John Davis Mayıs sonundan itibaren Antalya ve çevresinin çok tehlikeli olduğunu, bu nedenle kış aylarında ovalarda yaşayan insanların yaz aylarında her zaman havası daha serin ve temiz olan yüksek bölgelere göçtüğünü yazmıştı. Davis, güneş Toros dağlarının üzerinde yükselirken ovanın yoksul köylülerini de tasvir etmiş ve bu insanların gerçekten de çok kötü şartlar altında yaşadıklarını söylemiş, “onlara karşı büyük bir merhamet hissettiğini” dile getirmişti. Sigarasını içerken köylülerle konuşma imkânı da bulan Davis’i ihtiyar bir köylü, yaz başlar başlamaz sivrisinekler ve artacak sıcaklık karşısında uyarılmış, yaklaşık üç hafta içinde sıcakların artacağını ve her şeyin daha da kötüleşeceğini ona şu sözlerle ifade etmişti: “Kuşları da tutar”⁵⁵.

19. yüzyılın sonlarında Girit göçmenleri Side’ye iskan edilmek istendiğinde bölgeye ilişkin bir rapor hazırlaması talep edilen Osman Hamdi Bey ise 6 Ağustos 1891 tarihli raporunda Side’nin yaşadığı ekolojik dönüşüm ve bu dönüşümün sıtmaya neden olan sonuçları hakkında şunları yazmıştı:

“Side’nin çok uzun seneler gayr-i meskûn olduğu için gerek şehrin etrafını, gerek sur dâhilinde kâin olan ekser mahallerini şimal ve cenup rüzgârlarının getirdiği kum istila etmiş, hatta bazı mahallerde birkaç metre irtifa hâsıl olup üzerine binlerce zakkum ve mersin ağaçları çıkararak ve bunlar gitgide gayet sık bir orman halini kesb ederek o mahallin havasını bu surette ifsat etmiştir ki, Mayıs’tan Eylül’ün gayesine kadar müthiş sıtmaya duçar olmaksızın ol havalide iskân kabil değildir. Miladın 1812 senesinden beri ol haneye giden Avrupa seyyahları mahal-i mezkûrun sıtmasından ve Side şehri kadimi harabelerinin cesamet ve nefasetinden ve ale-l-husûs tiyatro harabesinin nefaset ve mü-kemmeliyyet-i sanayisinden bahsetmişlerdir. Seyyah-ı mumaileyhten Daniel namında bir zat dahi muhacirin iskân edilmek istenen sur dâhilinde bir gün kadar bulunduğu halde sıtmaya tutularak birkaç gün zarfında vefat vuku bulmuştur”⁵⁶.

Bütün bu tanıklıkların sayısı arttırılabilir. Ancak bu tanıklıklar anekdotiktir ve istatistiklerin kesin bilgiler içeren etkisini yaratmaktan uzaktır. Maalesef, 19. yüzyılda sıtmaya ilişkin kayıt altına alınmış istatistikî hiçbir veri günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerine tarihlenen birkaç sağlık raporunda da sıtmanın Antalya’daki etkinliğine hiç değinilmemiş veya mesele kısmen ele alınmıştır⁵⁷. Bu durumun esas sebebi ise merkezi idarenin Küçük Asya’nın bu coğrafyasına erişiminde yaşadığı sıkıntılar ve altyapısal iktidarın sınırlarıydı. Ayrıca, bu coğrafyada sıtma hiçbir dönem sadece kent hayatını ilgilendiren bir sorun olmamış, sıtmanın tahripkâr etkisi kırsal

⁵³ Hamilton 1843, 43.

⁵⁴ Seiff 1875, 482.

⁵⁵ Davis 1874, 202-204.

⁵⁶ BOA. İ. DH. 1242-97340, lef. 1. T. Daniell’in cesedi kent merkezindeki Rum kilisesinin içine gömülmüş ve mezarının hemen yanına hatırasını yaşatacak bir tablet dikilmişti. Spratt ve Forbes bu ölümün nedenini şu sözlerle anlatmıştır: “Mr. Daniell, Pamphylia sahillerinde oldukça etkili olan humma (fever) nedeniyle öldü” Bk. Spratt - Forbes 1847, 16.

⁵⁷ Antalya Mutasarrıfı’nın Dâhiliye Nezareti’ne ilettiği 10 Eylül 1917 tarihli bir raporda Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi’nin gönderdiği kininin sıtmalılara dağıtıldığı bilgisi vardır. Bk. BOA. DH. İUM, E-108, 81, lef. 1.

bölgelerde çok daha fazla hissedilmiş, sıtma her şeyden önce “toplumsal olarak ihmal edilenlerin ve yoksulların hastalığı” olmuştu⁵⁸. Ancak bu nedenle seyyahların tanıklıkları dışında kırsal bölgelere ilişkin istatistikî veriler, merkezi idarenin taşrada nüfuzunu arttırdığı 20. yüzyıla kadar hiç derlenmemiştir.

Sıtmanın Etkilerine İlişkin İlk İstatistikî Veriler

Sıtmanın Antalya ve çevresindeki tahripkâr etkisi istatistikî olarak ilk defa eski Antalya Sıhhiye Müdürü Dr. Hasan Ferit tarafından dile getirilmişti. Konuyla ilgili makalesinde Dr. Hasan Ferit sıtmanın Küçük Asya'da yaptığı tahribatı açıklarken rakamlarla Antalya örneğini vermişti. Rakamlar abartılmış olabileceği düşünülse bile ürkütücüydü. Buna göre sıtmanın “akla dehşet veren tahribatı” nedeniyle “cehennem diyarı” olarak adlandırılan Kaş'a bağlı Kalkan nahiyesinin; Kınık, Kurnaz ve Adaköy köylerinde muayene edilen 216 kişiden 151'inin sıtmalı olduğu görülmüştü. Bu üç köyde sıtma oranı % 75'ti. Finike'nin; Kumluca, Konakdibi, Hasköy, Çavdar, Bağyaka, İskele, Kale mahalle ve köylerinde ise muayene edilen 798 nüfustan 561'i sıtmalı çıkmıştı. Bu bölgede sıtmanın oranı % 70'lere varıyordu. Çavdar ve Arıklar köylerinde “Sıtma Mezarlığı” olarak bilinen mezarlar vardı. Elmalı'da; Düden, Yaka Çiftlik, Pir Hasanlar, Davullar, Mursal köylerinde muayene olan 400 nüfustan 254'ünde “tedavi kabul etmez sıtma musab'ına” tesadüf edilmişti ve bu beş köyde sıtma nispeti % 62'ydi⁵⁹.

Konuyla ilgili kaleme alınan bir başka makalede ise Antalya köylerinde muayene edilen köylülerin % 86'sında “büyük dalak” görüldüğü iddia edilmiş ve bu durumun Antalya'da sadece bir mıntıkayla sınırlı olmadığı, aksine, bütün liva dâhilinde aynı oranın mevcut olduğu belirtilmişti⁶⁰.

Bütün bu rakamlar bir gerçeğe dikkat çekmek için abartılmış olabilirler mi? Bu soruyu olumlu yanıtlamak güçtür; çünkü daha başka istatistikler de bu verileri desteklemektedir. Örneğin, Dr. Ferruh Niyazi'nin Antalya Hilal-i Ahmer Dispanseri ve Antalya Memleket Hastanesi'nin verilerinden hareketle sıtmaya ilişkin verdiği istatistikler Dr. Hasan Ferit'in yukarıda aktarılan verileriyle paralel bilgiler içermektedir. Bu verilere göre Antalya Hilal-i Ahmer Dispanseri'ne Mayıs 1921'den Kasım 1921'e kadar müracaat eden 9.044 hastadan 3.295'ini sıtmalılar teşkil ediyordu. Memleket Hastanesi'nin 1920 istatistiklerinde 7.753 hastadan 3.252'si, 1921 istatistiklerinde ise 6.244 hastadan 2.266'sı sıtmalı kaydedilmişti. Üstelik kent merkezinde bile resmi sağlık görevlilerine kendiliğinden müracaat edenlerin oranının % 26 ila % 38 arasında olduğu düşünülürse, genel bir muayene yapıldığı takdirde bu miktarın % 60-70'e çıkacağı tahmin ediliyordu⁶¹.

1923'te ise Antalya Memleket Hastanesi'ne müracaat eden hastalardan 817'sinin kanı alınmış ve alınan kanlardan 167'sinde sıtmanın “tersiyen”, 266'sında da “tropika” şekli görülmüştü. Memleket Hastanesi'ne bir sene içinde müracaat eden hastaların toplamı 11.500'dü ve bunların 5.143'ü sıtmalıydı⁶².

⁵⁸ Snowden 2002, 4.

⁵⁹ Resimli Ay, 1 Teşrin-i sâni 1340.

⁶⁰ Antalya, 13 Şubat 1340.

⁶¹ Antalya, 26 Teşrin-i sâni 1340.

⁶² 1923 boyunca hastaneye müracaat eden hastalar arasında Mart 1923'te 1.719 hastadan 312'si, Nisan 1923'te 1.091 hastadan 182'si, Mayıs 1923'te 1.091 hastadan 268'i, Haziran 1923'te 1.617 hastadan 571'i, Temmuz 1923'te 1.293 hastadan 519'u, Ağustos 1923'te 1.289 hastadan 603'ü, Eylül 1923'te 1.754 hastadan 801'i, Ekim 1923'te 1.368 hastadan 471'i, Kasım 1923'te 1.188 hastadan 419'u sıtmalıydı. Bk. Antalya, 23 Nisan 1340/1924.

Bu dönemde bir başka sıtma istatistiği de Dr. Burhanettin Bey (Onat) tarafından yayımlanmıştı. Bu istatistik ve tetkikler Antalya ve çevresindeki farklı sıtma türleri hakkında bilgi veriyordu. Dr. Burhanettin Bey'in incelemelerine göre salgın mevsiminde halkın % 90'ı sıtmalı, % 75'i dalaklıydı. 1924 Mart başından Kasım sonlarına kadar Memleket Hastanesi'nde 12.400 hasta müracaat etmiş, bunlardan 4.221'sinin sıtmalı olduğu müşahade edilmişti. Başka bir ifadeyle, hasta yekûnun üçte birinden fazlasını sıtmalılar oluşturuyordu⁶³.

Dr. Burhanettin Bey'e göre Antalya ve çevresinde en çok tesadüf edilen sıtma, halkın "Arap sıtması" olarak tanımladığı ve her sene yüzlerce kişinin ölmesine neden olan "humma-yi habise" ve "kara su humması"ydı. Fakat Arap sıtması nedeniyle ölenlerin çoğu "olduğu yerde düşüp kaldığı" için hastaneye çok az kişi müracaat edebiliyordu. Bu sebeple Memleket Hastanesi'nin 1924 istatistiklerinde Arap sıtması sebebiyle sadece 7 kişinin öldüğü bilgisi yer almıştı⁶⁴.

Dr. Burhanettin Bey'in çalışmalarının sonucunda Antalya'da tropika ve tersiyan sıtmalarının ikisine de rastlandığı kesin olarak anlaşılmıştı. Fakat tropika, tersiyana nispetle % 51,3 oranında fazlaydı. Asıl dikkat çeken husus ise bu oranın her mevsimde sabit olmamasıydı. Daha soğuk mevsimlerde tersiyan, tropikaya nazaran % 75 artıyordu. Buna mukabil bazı aylarda tropikanın, tersiyana nispetle % 80 arttığı görülmüştü. Dr. Burhanettin Bey sıtmadan hiç şikâyet etmeyenler üzerinde gerçekleştirdiği incelemelerde ise % 22 oranında sıtma parazetine tesadüf etmişti. Bu oran oldukça kabarık bir yekûn teşkil ediyordu ve Antalya'daki sıtmalı sayısının hastane ve muayene istatistikleriyle açığa çıkandan çok daha fazla olduğunu gösteriyordu⁶⁵.

Ekolojik Dönüşümün İktisadi ve Zirai Sonuçları

XVI. yüzyıldan itibaren Antalya'nın yaşadığı ekolojik dönüşümün ve bu dönüşüm sayesinde bölgedeki hakimiyeti mutlaklaşan sıtmanın iktisadi ve zirai hayatı etkileyen birçok önemli sonucu da olmuştu. İlk olarak, küçük buzul çağı ve sıtma 17 ve 18. yüzyıllarda Akdeniz nüfusunun ağırlık merkezinin kıyı ovalardan eğimli yamaç ve dağlardaki yerleşim birimlerine kaymasına yol açmıştı. Bu değişimin en önemli sonucu ise kıyı bölgelerinde buğday üretiminin gerilemesi ve Akdeniz'in genelinde olduğu gibi Antalya'da da tarımsal üretimin daha yüksek bölgelere bağımlı kalmasıydı. 19. yüzyıla gelindiğinde Antalya'daki buğday üretim merkezlerinin İstanos ve Elmalı gibi yüksek bölgelere taşınmasının nedeni bu mirastı. Örneğin 1844'te Antalya genelinde üretilen buğdayın çok önemli bir bölümü İstanos'taki köy ve çiftliklerden elde edilmişti⁶⁶.

Bununla birlikte, yüksek bölgelerdeki köy ve çiftliklerde yapılan üretimin yeterli olduğu da söylenemezdi. Kıyı ovalarıyla mukayese edildiğinde buradaki tarım alanları kuşkusuz çok daha verimli ve uygun çevre koşullarına sahipti. Ancak üretimin ölçeğini büyütme söz konusu olduğunda çiftliklerde karşılaşılan en büyük sorun işgücünün kıt olmasıydı. Burada emeğe daha büyük pazarlık gücü sağlayan şey ise hayvancılık gibi daha az emek gücüne dayanan farklı geçim kaynaklarının varlığıydı. Bu koşullarda mülk sahiplerinin köylüleri çiftliklerinde çalışmak için ikna etmesinin tek yolu kalıyordu: Ortakçılık. Bu nedenle, 19. yüzyılda ortakçılık çiftliklerin ayrılmaz bir parçası olmuş, bu dönemde Antalya'nın belli başlıklı çiftliklerinin çoğu bu şekilde işletilmiş, çiftlik sahipleri toprağı ortakçı statüsü altında köylü hanelere kısa süreli sözleşmelerle kiralamıştı. Örneğin, 1844'te Hacı

⁶³ Antalya, 9 Şubat 1341.

⁶⁴ Antalya, 10 Şubat 1341.

⁶⁵ Antalya, 11 Şubat 1341.

⁶⁶ Aylin Doğan 2012, 116-117.

Mehmed Ağa'nın uhdesinde bulunan Leylek Çiftliği'nin 25⁶⁷, Köseler Çiftliği'nin 20⁶⁸, Uncalı Çiftliği'nin 19⁶⁹; Hacı İbrahim Efendi'nin uhdesinde bulunan Kundu Çiftliği'nin 20⁷⁰, Zivind Çiftliği'nin 6⁷¹; Arap Hacı Ömer Ağa'nın uhdesinde bulunan Kargın Çiftliği'nin 37⁷²; Şeyh Ali Ağa'nın uhdesinde bulunan Kemerağzı Çiftliği'nin 21⁷³; Halil Ağa'nın uhdesinde bulunan Mandırlar Çiftliği'nin ise 13⁷⁴ ortakçısı vardı.

Sıtmanın ardındaki amillerden biri olan ekolojik dönüşümün bir diğer sonucu ise aynı zamanda ortaklığı da güçlendiren bahçecilik için müsait çevre koşullarının ortaya çıkmasıydı⁷⁵. Gerçi bahçecilik Antalya'da hemen her zaman önemli bir iktisadi aktivite olmuştu. XIV. yüzyılda şehrin mamur bahçelerle çevrili olduğu iyi biliniyordu⁷⁶. XV. yüzyılın sonlarında ise Ahmed Rıdvan Antalya'yı "*bağı bahçesi pek çoktur, burada bağ bostan her zaman taptazedir*" şeklinde tasvir etmişti⁷⁷. Ne var ki Antalya için bahçeciliğin bu istisnai mevki, iklim değişikliğinin de etkisiyle zamanla daha da artmış, kent merkezinde bahçecilik başat zirai etkinlik haline gelmişti. Öyle ki 1830'da kentin en kalabalık mahalleleri arasında yer alan Şeyh Sinan Mahallesi'nde 150 hane reisinden 46'sı, Demirci Kara Mahallesi'nde ise 148 hane reisinden 51'i bağçevandı⁷⁸.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Antalya'da, özellikle de Finike ve Kalkan'da yoğun bir şekilde çeltik tarımı yapılması da küçük buzul çağının zirai faaliyetler üzerindeki etkileriyle ilişkiliydi⁷⁹. Ancak işlenmeyip kendi kaderine bırakıldığında bataklığa dönüşerek sıtma kaynağı olan çeltik tarlaları, coğrafyanın insansızlaşması gibi nedenlerle zamanla terk edilmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde, yüzyılın başlarında sadece Çeltikçi Çiftliği'nde⁸⁰, yüzyılın ikinci yarısında ise çok sınırlı bir şekilde Hurma Çiftliği'nde çeltik tarımı yapılıyordu⁸¹. Ayrıca, 19. yüzyılın hemen başlarına tarihlenen gümrük kayıtlarında pirinç (riz) şehre ithal edilen mallar arasında yer almış⁸², yüzyılın sonlarında da Vital Cuinet pirincin Antalya'ya ithal edildiğini yazmıştı⁸³. Bu örneklerin tümü, bu dönemde çeltik tarımının Antalya'daki öneminin azaldığını, çeltik tarlalarının terk edildiğini gösteriyordu.

Küçük buzul çağı bölge sakinlerinin ağaç ürünlerine gittikçe daha bağımlı hale gelmelerine de neden olmuştu. Dut ağacının giderek genişleyen etki alanı ipek ürünlerini yerel ekonomilerin en

⁶⁷ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9776.

⁶⁸ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9670.

⁶⁹ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9704.

⁷⁰ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9707.

⁷¹ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9708.

⁷² BOA. ML. VRD. TMT. d. 9678.

⁷³ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9679.

⁷⁴ BOA. ML. VRD. TMT. d. 9729.

⁷⁵ Tabak 2010, 361.

⁷⁶ Heyd 2000, 335.

⁷⁷ Göka 1996, 19-20.

⁷⁸ BOA. NFS. d. 3190, s. 9-11, 14-16.

⁷⁹ XVI. yüzyılda Antalya ve çevresindeki çeltik tarlalarıyla ilgili olarak Bk. BOA. MHM. d. 30/177, BOA. MHM. d. 41/148, BOA. MHM. d. 41/861, BOA. MHM. d. 41/729.

⁸⁰ İnalçık 1984, 117.

⁸¹ BOA. ML. VRD. TMT. d-9697.

⁸² AŞS. 1/93.

⁸³ Cuinet 1892, 858.

önemli dayanaklarından biri haline getirmişti.⁸⁴ Bu nedenle, 17. yüzyılda Antalya'ya gelen Kâtip Çelebi bölgede ipekçilik yapıldığını kaydetmişti⁸⁵. 18. yüzyılın sonlarında Fransız tüccarlar Antalya'dan ipek ihraç ediyorlardı⁸⁶. 19. yüzyıla gelindiğinde ise ipekçilik Antalya'da çok önemli bir faaliyet haline gelmişti. 1870'te Antalya ve çevresinde mahsul veren dutluk arazi 31.610 dönümdü⁸⁷; bu dönemde terekelerde "ham ipek" ve "harir kozası"na rastlanması sıradanlaşmış⁸⁸, "ahalinin ekserisi" ipekçilikten gelir elde etmiş⁸⁹, hatta 1876'da hemen her hanede ipek böceği beslenmişti⁹⁰. Yüzyılın sonlarında neşredilen bir coğrafya kitabında da kentin içinde ve doğu tarafında "ipek tohumu tutmak için" birçok dutluk bulunduğu ifade edilmişti⁹¹.

Küçük buzul çağının avdetinden sonra 17. yüzyıldan itibaren bağ ve zeytinliklerin Akdeniz peyzajının en önemli bileşenleri arasına girmesinin Antalya açısından da takip edilebilen sonuçları olmuştu. Örneğin 1455'te sancak dâhilinde 2.845 dönüm civarında bağ varken, 1568'de bu miktar 8.446 dönüme çıkmıştı⁹². 19. yüzyıla gelindiğinde ise birçok kaynak Antalya'yı çevreleyen dağ ve tepelerin zeytin ağaçlarıyla dolu olduğuna işaret ediyordu⁹³. Fakat bölgenin peyzajını etkileyen bu yoğunluk üretime dönüşmemiş, XVI ve 19. yüzyıllar arasında Antalya'da zeytincilik önemli bir zirai faaliyet olmamıştı⁹⁴. 19. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin çevresindeki dağ ve tepeleri kaplayan zeytin ağaçlarının büyük bölümü yabani ağaçlardan ("delice" veya "çakal") oluşuyordu. Hatta Mütesellim Mehmed Said Efendi 1830'da bu ağaçların aşılması için girişimlerde bulunmuştu⁹⁵. Buna rağmen yüzyılın ikinci yarısında da Antalya'da zeytin üretimi çok sınırlı kalmış; tüm liva dâhilinde –sadece Antalya'da tüketilmek üzere– 1870'te 10.870 kıyye (13.044 kg)⁹⁶, 1874'te ise 25.000 kıyye (30.000 kg.) zeytin üretilmişti⁹⁷. Üretim açısından bakıldığında bağcılığın, XVI. yüzyılda da olduğu gibi zeytincilikten daha faal bir zirai saha olduğu kesindi. 1869'da sancak dâhilinde 2.747.699 kg⁹⁸, 1870'te ise 3.233.920 kg üzüm üretilmişti⁹⁹.

⁸⁴ Esasında XIII. yüzyılda bile Antalya'dan ipek ihraç ediliyordu. Fakat bu ihracatın Antalya'da üretilen ürünleri mi kapsadığı yahut Antalya'nın sadece bir aracı liman rolü mü üstlendiği açık değildir. Bk. Arnold-Baker 2015, 390.

⁸⁵ Kâtip Çelebi 1145, 612.

⁸⁶ Monthly Magazine 1820, 112.

⁸⁷ KVS. 1287, 114.

⁸⁸ Tanrıseven 2007, 214, 776, 523, 539, 843.

⁸⁹ Şark, 23 Rebi-ül-âhir 1291.

⁹⁰ Konya, 23 Cemâziyel-evvel 1293.

⁹¹ Ali Saib 1304, 318.

⁹² Karaca 2002, 257.

⁹³ Konuyla ilgili 1869 Konya Vilayet Salnamesi'nde şu bilgi vardır: "*Mezkûr Antalya'nın havi olduğu cibal bütün yabani zeytin, palamut, çam, ardiç, katran, harnup, meşe eşcarından ibaret olup bundan hazine-i celilenin kema yenbagi müstefid olması esbab-ı vilayetçe der-dest-i istihsaldir*". Bk. KVS. 1286, 130; Ali Saib 1304, 318.

⁹⁴ XVI. yüzyılda sadece Kaş'ta zeytin üretimi yapıldığı belgelenebilmiştir. Bk. Karaca 2002, 256-258.

⁹⁵ BOA. C. İKTS. 37-1806. Zeytinliklerin ıslah edilmesindeki amaç ise bu mahsulden alınacak yağla sabun yapmaktır. Bk. BOA. C. İKTS. 32-1560.

⁹⁶ KVS. 1287, 114.

⁹⁷ KVS. 1291, 156-157.

⁹⁸ KVS. 1286, 130.

⁹⁹ KVS. 1287, 114.

İktisadi bir faaliyet olarak zeytinciliğin bu denli sınırlı olmasının en önemli nedeni ise daha az emek gücüne ihtiyaç duyan, hatta Antalya'da "*çoban ile hayvan gütmeye usulünün olmaması*" nedeniyle hiç emek gücü gerektirmeyen küçükbaş hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı haline gelmesiydi¹⁰⁰. Bu koşullar büyük çiftliklerde bile hayvancılığı temel iktisadi etkinlik haline getirerek onu tüm diğer zirai faaliyetlerin önüne geçirmişti¹⁰¹. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na isyan eden ve şehri iki sene Sultan II. Mahmud'un ordusuna teslim etmeyen Tekelioğullarının sahip olduğu çiftliklerde dahi –Napolyon Savaşları'nın tahıl üretimi ve ticareti için yarattığı tüm imkânlarla rağmen–¹⁰² küçükbaş ve büyükbaş hayvanların çiftlik gelirlerinin en önemli bölümünü oluşturmasının nedeni buydu¹⁰³. 19. yüzyılda köy meraları ve otlakları üzerinde gittikçe artan ve çatışan hak iddialarının göstergesi olan otlaklarla ilgili anlaşmazlıklara çok sık tesadüf edilmesi¹⁰⁴, hayvan hırsızlığının Antalya'da çok sık karşılaşılan bir suç olması bu dönemde iktisadi hayat içinde hayvancılığın oynadığı önemli rolün delilleriydi¹⁰⁵.

Akdeniz havzasının birçok bölümünde bitkisel tarımın yerini hayvancılığa bırakışı tahıl ekiminden daha büyük miktarda mera ürünleri ve hayvan yemleri (arpa, darı, yulaf, mısır) üretimine yönelişi beraberinde getirdiğinden¹⁰⁶, düşük değerli tahıllar Antalya'da da önem kazanmış, baklagiller ve darı ekimi yaygınlaşmıştı¹⁰⁷. Ayrıca, bu son ürün, hem ısı hem de nem gerektirdiğinden Antalya ve çevresinin nemli topraklarında en ideal şartlarını bulmuştu.

Sıtmanın Toplumsal Ve Kültürel Örüntüleri

Ekolojik dönüşümün neticesinde Antalya'daki etkisi artan sıtma, toplumsal hayatı etkilemiş, kentin demografik dengesini ve hayatın ritmini altüst etmiş, kültürel örüntüleri belirlemiştir. İlk olarak, sıtmanın gündelik hayat üzerindeki etkisi hiçbir zaman sadece ölüm olmamış, hatta çok yüksek sıtmalı oranına rağmen ölüm oranı (özellikle yerliler arasında) düşük kalmıştı¹⁰⁸. Fakat sıtma her şeyden çok nüfusun büyük bölümünü yataklara düşürerek üretimi olumsuz etkiliyor, muazzam bir

¹⁰⁰ Babalık, 20 Mayıs 1329.

¹⁰¹ Brown 1979, 220.

¹⁰² Napolyon Savaşları'nın Avrupa'da açığa çıkardığı tahıl ihtiyacı Doğu Akdeniz'i önemli bir ihracat bölgesi haline getirmiş; savaş bölgede tahıl üretimi ve ticaretini teşvik etmişti. Örneğin Larnakalı tüccarlar servetlerini bu ihtiyaca borçluydu. Bk. The British and Foreign 1836, 319.

¹⁰³ İnalçık 1984, 117-119.

¹⁰⁴ Tabak 2010, 205. Antalya şer'iyye sicillerinde tesadüf edilen bazı örnekler için Bk. AŞS. 11/113, AŞS. 11/114, AŞS. 11/121, AŞS. 11/125.

¹⁰⁵ Babalık, 20 Mayıs 1329. 1870'te Antalya Sancağı'nda 62.985 adet büyükbaş, 589.936 küçükbaş hayvan vardı. Bk. KVS. 1287, 114.

¹⁰⁶ Tabak 2010, 207

¹⁰⁷ İstatistikî verilere sahip olduğumuz 19. yüzyıl söz konusu olduğunda Antalya'da buğday üretimi, baklagil ve darı üretiminden daha fazla olmuştur. Fakat bu oranlar kesinlikle yanıltıcıdır, çünkü istatistiklere dâhil edilen buğdayın miktarını arttıran bölgenin yüksek bölgelerindeki üretim merkezleridir. Ayrıca Napolyon Savaşları veya 1850 kuraklığı gibi konjonktürle ilgili bazı gelişmelerin de Antalya iskelesine sevk edilen buğdayın miktarını arttırdığı unutulmamalıdır. Fakat bu dönemlerde Antalya iskelesi vasıtasıyla ihraç edilen buğday Antalya Ovası'nda değil, daha yüksek bölgelerde üretilmişti. Antalya'da buğday ticaretinde yaşanan dönemsel gelişmelerle ilgili olarak Bk. Dayar 2016, 25-26, 92-119.

¹⁰⁸ Benzer bir durum Sardunya için de gözlenmiştir. Bk. Brown 1986, 316.

işgücü kaybına neden oluyordu¹⁰⁹. En makul tahminle sıtmalı oranı % 50 kabul edilse bile, bu, bütün vilayet dâhilinde 100.000 nüfusun sıtmalı olduğu anlamına geliyordu. 100.000 kişinin hastalık nedeniyle çalışmaması ise “*büyük bir mesainin ürününden mahrum kalmak*” demekti¹¹⁰.

Emek gücünün sınırlı ve değerli olması ortaklığın gelişmesi için oldukça müsait koşullar yaratmış; çiftliklerin arazi sahipleri tarafından işlenmediği, kısa süreli ortaklık sözleşmeleri aracılığıyla tasarruf edildiği bu işletme biçimini yaygınlaştırmıştı. İşgücünün değerli olduğu bu koşullarda özellikle de sahil bölgelerinde çiftlik sahipleriyle çalışanlar arasındaki ilişki ise ikincisinin lehine gelişmişti¹¹¹. Öte yandan, bu kısa vadeli işletme biçimi esas olarak sadece hanenin senelik iâşesini temin etmek üzerine kurulduğundan, üretimi ve verimliliği arttırmaya dönük uzun vadeli yatırımların veya altyapı imkânlarının geliştirilmesine yönelik ihtiyaçların ortaya çıkmasını engelliyordu. Benzer şekilde, özellikle kıyı bölgelerinde hâkim olan küçük bahçe ziraatı de –esas olarak bahçe maliki hanenin kendi iâşesini temin etmek için yapıldığından ve çevre şartları nedeniyle bunun aksi de düşünülemeyeceğinden– altyapının ihya edilmesi ve bu suretle üretim ölçeğinin artırılması ihtiyaçlarını ortaya çıkarmıyordu.

Sıtma, konargöçerliğin diri kalmasının da nedenleri arasında yer alıyordu¹¹². 1920’lerde bile Antalya’da konargöçer aşiretlerin iskân edilememesinin neden olduğu asayiş meselelerinden bahsedilmesinin¹¹³ ya da konargöçerliğin önemli bir “ictimai mesele” telakki edilmesinin sebeplerinden biri buydu¹¹⁴. Ayrıca, sahil şeridi boyunca, zirai yerleşim örüntülerine (mesela büyük çiftliklere) kıyasla sıtmaya karşı kendisini çok daha iyi uyarlamış küçük ve dağınık kırsal yerleşim örüntüleri hâkim hale gelmişti. Bu küçük kırsal yerleşimler genelde yüksek bölgelerde konumlanmış ve üretim süreci mevsimsel göçlerin yönüyle belirlenmişti. Sıtma tehdidinin olmadığı kış aylarında ovalar, sıtmanın etkin olduğu bahar ve yaz aylarında ise yüksek bölgeler üretim sürecinde yer almıştı¹¹⁵. Bu

¹⁰⁹ Antalya, 19 Kânûn-i evvel 1340.

¹¹⁰ Antalya, 13 Şubat 1340.

¹¹¹ Antalya’da iklim şartları nedeniyle ortaklık ilişkileri açısından sahil ve yayla arasında farklılıklar vardı. Sahilde, tarla, tohum, öküz ve çift aleti toprak sahibi tarafından karşılanırken işçi sadece emek gücünü ortaya koyardı. Yaylada ise ağa tarla ve tohumu temin eder, emek gücünün yanı sıra üretim araçları da işçi tarafından karşılanırdı. Bu koşullarda toprak sahibinin kazancı yaylada daha yüksek olurdu. Bk. Akdeniz, 21 Mart 1341.

¹¹² Konargöçerlik ve sıtma arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Şöyle ki nüfusun mevsimsel olarak yer değiştirmesinin sebepleri ne olursa olsun –bu sebepler arasında aşırı sıcaklar ve kıyı ovalarının terk edilmesi de olabilir– her halükarda konargöçerlik hem sıtmayı yaygınlaştıran hem de onunla mücadele etmeyi güçleştiren bir neden olmuştur. Benzer şekilde, kitlesel zorunlu göçler de sıtmayla mücadeleyi güçleştirmiştir. Bk. Nespor 1989, 71. Sıtma Antalya’da da konargöçerlerin iskânını güçleştirmişti; çünkü sahil bölgelerine inen aşiretler burada sadece bir mevsim geçirdiklerinde bile önemli nüfus zayıyatı veriyordu. Bk. Antalya, 24 Teşrin-i evvel 1926.

¹¹³ BOA. DH. İ. UM. EK. 90-70, lef. 121.

¹¹⁴ Örnekler için Bk. Antalya, 28 Teşrin-i evvel 1340; Antalya, 17 Kânûn-i evvel 1340; Antalya, 17 Şubat 1341; Akdeniz, 21 Mart 1341; Akdeniz, 28 Nisan 1341; Akdeniz, 6 Mart 1926.

¹¹⁵ Brown 1986, 323-324. Sıtma nedeniyle kıyıların terk edilerek insansızlaşmasının bir diğer sonucu da sahil bölgelerinde balıkçılığın bir geçim kaynağı olarak önemsizleşmesiydi. Bk. Brown 1979, 204. Örneğin 1875’te E. J. Davis neredeyse bütün sahil aksamı sıtmalı olan Kilikya’ya seyahat ettiğinde Gâvur Dağı’nda oldukça büyük bir gölün yanından geçmiş ve bu gölün balıklarla dolu olduğuna tanık olmuştu. Ancak burada Türklerin balığın sıtmaya neden olduğunu düşündüklerinden balık sevmediğini işitmişti. Bk. Davis 1879, 92. Sıtma Kıbrıs’ta da

nedenlerle sıtma “mevsime göre tebdil-i mesken etmeyi” zorunlu kılmış, birçok seyyahın da altını çizdiği gibi Küçük Asya’nın güney sahillerinde sıtmayla mücadelenin en etkili aracı mevsimlik göçler olmuştur. Örneğin 18. yüzyılın sonlarında Michael Adams, Antalya havasının yaz mevsimi sağlıklı olduğunu, bu nedenle insanların daha serin olan dağlara göçtüğünü yazmıştı¹¹⁶. 1834’te neşredilmiş coğrafya ansiklopedilerinden birinde de Antalya sahillerinin sürekli olarak “sağlıksız bir hava” ile tehdit edildiği, bu nedenle yaz mevsiminde kötü hava şartlarının insanları dağlara göçmeye zorladığı belirtilmişti¹¹⁷. Bu mutlak göçe tanık olan Lanckoronski senenin belirli bir döneminde birçok ailenin uygun hava koşulları nedeniyle Antalya’ya terk ettiğini aktarmıştı¹¹⁸. Süleyman Fikri (Erten) ise göçün Mayıs’ın sonunda başladığını ve şehirde bekçilerden başka hiç kimsenin kalmadığını yazmıştı¹¹⁹.

Öte yandan bu göçler hiçbir zaman sadece kent sakinlerine ve yerlilere özgü bir gelenek olmamıştı. Örneğin Fethiye, Antalya ve Alanya’da merkezi idareyi temsil eden kurumlar bile yaz aylarında yaylalara taşınıyordu. Bu nedenle henüz 17. yüzyılın ortalarında Evliya Çelebi Antalya’nın yaylası İstanos (İstanaz) için “müftisi ve nakibüleşrafı ve kadısı ve kethüdayeri ve yeniçeri serdari cümlesi Adalya’da sakinlerdir. Lakin yılda bir kerre bu yaylağa gelüp sekiz ay ayş u işret edip kesb-i heva ederler” demişti¹²⁰.

1824’te Isparta Mutasarrıfı Vahid Paşa yaz günleri “vahamet-i ab ve havasından naşi” Antalya’da sadece memleket ahalisinin değil “vali-i vilayetin” de şehre bir subaşı tayin ederek İstanos’a göçtüğünü yazmıştı¹²¹. Alanya Müsellimi Emin Ağa ise 10 Ağustos 1827 tarihli tahririnde Alanyalıların yaz aylarında yaylaya gittiklerini ve Alanya kalesinin “otuz-kırk fukaraya” bırakıldığını, dolayısıyla kalenin başıboş olduğunu belirterek yaz mevsiminde kaleyi beklemek görevinin tımar sahiplerinde olduğunu söylemişti¹²². Antalya Muhassıllığı’na gönderilen Ekim 1841 tarihli tahriratta ise bölge halkının eskiden beri yaz ayları İstanos’a göçtüğü, bu nedenle İstanos’s göçen halkın şer’i ve adli işlerini takip etmek için İstanos’ta bir naib görevlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştı¹²³. Ayrıca, yaz aylarında İstanos’un nüfusu arttığı için mali ve güvenlik işleri için bir vekilin tayin edilmesi de istenmişti¹²⁴.

19. yüzyılda Antalya’da görev almış birçok muhassıl ve mutasarrıf da “*Antalya’nın ab ve havası ile imtizac edemedikleri*” gerekçesiyle “havası mütedil bir diğer mahalle” tayinini istemiş, şehri terk

beslenme alışkanlığı üzerinde etkiliydi. Ada sakinleri sıtmanın yaygınlığı nedeniyle, sıcak havalarda iyice pişirilmediği müddetçe et yemeyi kesinlikle kabul etmezler; yumurta, süt, kaymak gibi et ürünlerinden kaçınırlardı. Bk. A Handbook for Travellers 1840, 319.

¹¹⁶ Adams 1794, 181. 19. yüzyılın başlarında John Heaviside Clark benzer bir gözlemi Karamanya için yapmıştır. Bk. Clark 1818, Caption to Plate XXVIII.

¹¹⁷ A System of Universal Geography 1834, 146.

¹¹⁸ Lanckoronski 2004, 6. 1910’un Haziran ve Temmuz aylarında Antalya ve çevresini dolaşan Arthur M. Woodward ve H. A. Ormerod da senenin bu döneminde birçok ailenin Antalya’dan Elmalı’ya göçtüğünü yazmıştır. Bk. Woodward – Ormerod 1909/1910, 87.

¹¹⁹ Erten 1940, 135-136.

¹²⁰ Evliya Çelebi 2011, 144.

¹²¹ BOA. HAT. 760-35926-1.

¹²² BOA. HAT. 514-25143-B-1.

¹²³ BOA. KK. d. 5850, 89.

¹²⁴ BOA. C. ADL. 68-4089.

etmek zorunda kalmıştı. Örneğin Tanzimat'ın muhassıllarından ikisi; Nazım Efendi 1845'te¹²⁵, İzzet Bey ise 1848'de¹²⁶ “*ol havalinin ab ve havası ile âdem-i imtizactan naşi na-mizac*” oldukları gerekçeyle muhassıllıktan istifa etmişlerdi. Sıtma bu suretle de istikrarlı ve güçlü bir idareyi güçleştirmişti¹²⁷.

Andrew Nikiforuk'un tabiriyle “ölümün en sessiz ve ağır habercisi” sıtma¹²⁸, kurbanlarının boş inançlarını da tetiklemiş, çaresizlik her türlü itikadı beslemiş, “sıtma illeti”ne karşı Akdenizliler zaman içinde pratik çareler geliştirmişti. Örneğin Antalya'da sıtma tedavisinde korkutmanın çok iyi bir yöntem olduğuna inanılıyordu. Bu tedavi biçimi hastayı ani olarak ıslatmak ya da tedavi esnasında “dalak kesiyorum” diyerek baltalarla sıtmanın üzerine yürümek şeklinde icra ediliyordu¹²⁹. Çünkü dalak şişmesine neden olduğu için sıtmanın halk arasındaki diğer adı “dalaklı”ydı. Fethiye'de de tatbik edilen bu tedavi metodunu Zekai Eroğlu şu şekilde anlatmıştır:

“Dalaklının göğsüne bir tahta parçası, onun üzerine de biraz tuz konur. Dalak kesici eline baltayı alır. Yanında bulunanlar 'nereye gidiyorsun' diye sorular sorarlar. 'Dalak kesmeye gidiyorum' deyince 'kesebilir misin' sorusuna müteakip, 'keser de öbür tarafa bile geçerim' cevabını verdikten sonra balta ile dalaklının göğsündeki tahtaya hafifçe vurur. Artık dalaklıda hastalık namına hiçbir şey kalmadığına hükümlenir”¹³⁰.

Sıtmaya karşı Akdeniz toplumunun başka silahları da vardı. Örneğin Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre Antalya'da insanlar sıtmadan etkilenmemek için limon yiyordu¹³¹. Alanya'da yaşayanlar ise içkinin sıtmanın ilacı olduğunu düşünüyordu. 20. yüzyılın başlarında bir Türk hekim bu durum karşısındaki şaşkınlığını şu şekilde ifade etmişti:

“Alanya'da kimler içer? Aşağı tabaka. Ekserisi de balıkçılar. Kazandıkları bütün parayı rakıya verirler. Halktan içenler çok değilse de az da denilemez. İçki neden içilir? Birincisi, içkinin sıtmaya karşı tesiri olduğu telakkisidir. İstanbul'da en salahiyyetli ağızlardan bunun yalan olduğunu duymuştum. Oysa burada bu inanç adeta bir hüküm-fermadır. İçenler de bu şekilde alışmıştır. Ne kadar elimdir ki gelip geçen doktorlar da hep bu tavsiyede bulunmuşlardır...”¹³².

¹²⁵ BOA. İ. MVL. 78-1522, lef. 3-1.

¹²⁶ BOA. İ. MVL. 139-3825, lef. 2-1.

¹²⁷ Sıtmanın merkezi idarenin etkinliğini zorlaştırıcı bu rolü 29 Ocak 1924'te Bolu Mebusu Falih Rıfki'nın Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiği telgrafta şu şekilde ifade edilmiştir: “Ankara'da bu seneki sıtma felaketi nedeniyle devlet dairelerini bir kısmı kapanmıştı. Sıtma Ankara'da devlet faaliyetini sükûtdâr eden, nüfusun Ankara'ya yerleşmesine mani olan bir felakettir” Bk. BCA. 30-10-7-39-27, lef. 2. Sıtma, düzenli ordular için bile harp kaybettirici bir etkiye sahipti. Örneğin Antalya gazetesinde neşredilen bir makalede Antalya'nın bütün sahillerinin sıtmalı olduğu belirtildikten sonra Birinci. Dünya Savaşı'nda Meis Adası'na karşı müdafaa için getirilen bir alay askerin sıtma nedeniyle “eridiği” iddia edilmişti. Bk. Antalya, 24 Teşrin-i Evvel 1926.

¹²⁸ Nikiforuk 2010, 34-36.

¹²⁹ Akun 1938, 28.

¹³⁰ Eroğlu 1939, 280-281.

¹³¹ Evliya Çelebi 2011, 315.

¹³² Hilal-i Ahzar, Nu: 10, Cilt: 2, 1 Şubat 1927, 175. Belki de bu nedenle Akdeniz'de içki ve yoksulluk arasında hemen her zaman bir ilişki kurulabilmiştir. Fakat bu tutum sadece Akdeniz'e özgü de değildir. İngiltere'de de yoksul köylüler sıtmaya karşı korunmak için hem içki hem de afyon kullanmıştır. Bk. Reiter 2000, 3. Sarhoş edici içeceklerin ve afyonun sıtmayı defettiğine Hersek'te de inanılırdı. Bk. Kılıç 2017, 152.

Sıtma tahribatının “akla dehşet verecek derecede” olduğu “cehennem diyarı” Kaş'ta uygulanan bir başka tedavi metoduna göre ise insanlar biraz kan çıkaracak kadar kollarına üç çizgi atıyor, sonra bir havanda tuzla birlikte dövdükleri sarımsak mahlûtunu o üç çizgi üzerine koyuyor ve kollarını bağlıyorlardı¹³³.

Öte yandan, çaresizliği tetikleyen ve batıl itikatları besleyen tüm etkilerine rağmen Akdeniz toplumu sıtma karşısında daha fazla imkâna sahipti. Bu imkânı bahşeden ise Akdeniz coğrafyasında yaygın Talasemi ya da bilinen adıyla “Akdeniz kansızlığı”nın Akdenizlileri sıtmaya karşı daha dirençli kılmasıydı. Bunun nedeni ise sıtma etkeni olan Plasmodium cinsi tek hücreli asalağın sadece sağlıklı alyuvarlarda çoğalabilmesiydi¹³⁴. Oysa sıtma “masum Antalyalılarının mütevekkil benzinde bir damla kan bırakmamıştı”¹³⁵. İşte bu nedenle Talasemi taşıyıcıları sıtma salgınlarından etkilenmezlerken, Akdeniz'e dışarıdan gelenler çok çabuk sıtmanın kurbanı olabiliyordu. Sıtmanın yerlilerden çok göçmenleri öldürmesinin nedeni buydu¹³⁶.

Antalya'nın yakın geçmişinde de sıtma en çok göçmenleri kırmıştı. Göçmenler söz konusu olduğunda sıtmayla ilgili en etkileyici hikâyeyi ise 19. yüzyılda Boğazak'a (Kepez) iskân edilen Çerkes muhacirlerin hatırasını günümüze taşıyan sözlü kültür aktarmıştır. Bu hikâyeye göre 19. yüzyılda Antalya'ya gelen Çerkes muhacirler Boğazak'a iskân edilmişlerdi. Ancak kısa süre sonra bölgede bulunan konargöçer aşiretlerle muhacir Çerkesler arasında arazi ihtilafları yaşanmıştı. Konargöçerler bu durum karşısında defalarca hükümete başvurmalarına rağmen Çerkesler Antalya eşrafı tarafından himaye edildiğinden bir sonuç alamamışlardı. Himayesiz kalan aşiretler ise eşrafın koruması altına giren Çerkezlere “onların ağaları varsa bizim de Temmuzumuz var” cevabını vermişti. Kehanet gerçekleşmiş ve Çerkesler ilk Temmuz'da kırılmış, göçmenlerin ölüleri “sıtma mezarlığı”na defnedilmişti¹³⁷.

Sıtmanın son kitlesel kurbanı ise Nüfus Mübadelesi'yle Antalya'ya iskân edilen mübadiller olmuştu. Hatta çoğu mübadil için Antalya'da karşılaştıkları esas mesele göç ve iskân sürecinin sebep olduğu güçlükler değil, sıtmayla mücadele etmekte¹³⁸. 1920'lere geldiğinde bir bataklıkla dönüşmüş Çirkinoba'ya iskân edilen 200 mübadilin 60'ı bir sene içinde ölmüştü¹³⁹. Köşeler Çiftliği'ne iskân

¹³³ Antalya, 17 Şubat 1341.

¹³⁴ Brown 1986, 318-319.

¹³⁵ Antalya, 30 Kânûn-ı evvel 1339.

¹³⁶ Sıtma sadece Antalya'da değil Küçük Asya'nın birçok muhitinde de muhacirleri vurmuştu. Örneğin Adana Seyhan'a iskân edilen 60.000 Nogay muhacirinin büyük bir bölümü sıtma nedeniyle kırılmış, geriye sadece 30 hane muhacir kalmıştı. Bk. Vatan, 27 Kânûn-ı evvel 1339. Karaman'da da durum farklı değildi. Vatan gazetesinde neşredilen bir makalede Karaman'ın içler acısı durumuna şu şekilde değinilmişti: “Bir vakitler Karaman pek mamur ve büyük bir kasaba imiş, fakat Karaman halkı bu bataklık havasını ciğerlerine doldura doldura nüfusu müthiş bir nispette azalmış. Gelen muhacirler de boşluğu dolduramamış. Karaman'da dünyaya gelen çocuklardan yüzde sekseni ölmektedir. Geri kalanlar da aklın kabul etmeyeceği nispetlerde ölüme vergi veriyorlar. Halkın % 60'ında malya var. Köylerdeki vaziyet bundan da müthiştir. Üçbaş köyünde 58 muhacir ailesinden bir tane bile kalmamıştır. Mecidiye'deki 120 hane 17 haneye inmiştir. Kilbasan'daki 500 erkek nüfustan 296'sı kalmıştır. Masdat, Göztepe 1323'ten beri la-akl yarı nüfuslarını kaybetmişlerdir”. Bk. Vatan, 31 Kânûn-ı sâni 1340.

¹³⁷ Selekler 2011, 139.

¹³⁸ Antalya, 24 Kânûn-ı sâni 1340.

¹³⁹ Aslına bakılırsa buradaki numune köy inşaatı sıtma nedeniyle çok güç tamamlanabilmişti. Bk. BCA. 30-18.1.12.75.13.

edilen mübadillerden de 160'ı aynı akıbetle karşılaşmıştı. Ölenlerin önemli bir bölümü ise çocuklardı¹⁴⁰.

Çevrenin Denetim Altına Alınması ve Antalya'da Sıtmayla Mücadele

Tüm bu etkilerine rağmen Antalya'da sıtma mücadelesi ancak 1930'lardan itibaren, genç Cumhuriyet'in çabalarıyla, sistemli bir şekilde yürütülebildi. Esasında sıtma mücadelesi merkezi idarenin taşradaki etki ve gücünün artmasıyla, bu etki ve gücün bir parçası olarak başlamıştı. Bu nedenle birçok ülkede sıtmanın önünü almak ulus devletlere, hatta otoriter nitelikli rejimlere nasip olmuştu¹⁴¹. Antalya'da da sıtma mücadelesi iktisadi kalkınmayı hedefleyen girişimlerle; toprak verimliliğinin, zirai istihsalin ve üretim ölçeğinin artırılmasına dönük faaliyetlerle ve ekolojik şartların sağlığa uygun hale getirilmesi çabalarıyla bir arada ilerlemişti.

1920'lerden itibaren Antalyalı seçkinler de sıtmayı açıkça geri kalmışlıkla özdeşleştirmişler, şehrin içinde bulunduğu ekonomik geri kalmışlığı –diğer sıhhi sorunlarla birlikte– sıtmanın bir sonucu olarak değerlendirmişlerdi¹⁴². Onlara göre Antalya'nın geçmişteki “altın çağları”yla şimdiki “harabati” ve terk edilmişliği arasındaki tezadın nedeni sıtmaydı. Ayrıca, “kentnin umranı ve irfanı” ancak nüfusunun sağlığıyla mümkün olacağından, sıtma Antalya'nın en önemli meselesi kabul edilmeliydi¹⁴³. Başta sıtma olmak üzere hastalıkların kent nüfusu üzerindeki etkisi, dönemin kültürel ve toplumsal ifadelerini ve daha işlevsel kent arayışlarını da belirlemişti. Dönemin kültürel ve toplumsal retoriğinde “gelecek” ve “sağlık” arasında kurulan ilişki bu ifade ve arayışın sonucuydu¹⁴⁴.

¹⁴⁰ Antalya, 24 Teşrin-i Evvel 1340. Sıtma Küçük Asya'nın hemen her tarafında öncelikli olarak çocukları kırıyordu. Bu nedenle “sıtması ziyade olan mahallerde sapsarı benizli, kadit gibi zayıf, büyük karınlı çocuklar hakikaten merhamete şayan”dı. Bk. Sıhhiye Müdüriyyet-i Umûmiyyesi 1329, 4. Sıtma Sardunya'da da yetişkinlerden çok çocukları hedef almıştır. Bk. Brown 1986, 318.

¹⁴¹ İtalya'nın güneyinde ve Latin Amerika'da sıtmanın kökünü kurutabilmek 20. yüzyılın ortalarında bir “karşı fetih hareketi” ile mümkün olabilmişti. İtalya'da sıtma mücadelesi için Bk. Snowden 2002. Arjantin'de sıtma mücadelesi için Carter 2005.

¹⁴² Buna benzer gözlemler Güney İtalya için de gerçekleştirilmiştir. Örneğin Frank M. Snowden, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında sıtmanın Güney İtalya'nın tarihsel geri kalmışlığıyla ilişkilendirildiğini söyler, sıtmanın, sıradan insanların geleceğe ilişkin uzun vadeli beklentilerini yok eden, bu nedenle de işbirliği gerektiren birlikteliklere yaşama şansı vermeyen siyasi sonuçları olduğunu iddia eder. Bk. Snowden 2002, 17-18.

¹⁴³ Akdeniz, 9 Mayıs 1927.

¹⁴⁴ Antalya, 21 Ağustos 1341. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ama daha yoğun olarak iki dünya savaşı arasında kalan dönemde genç nesillerin sağlığına yönelik bu vurgu sık sık yapılmış, sıtmanın nesilleri yok eden bu tahripkâr etkisi vurgulanmıştır. Örneğin Milaşı İsmail Hakkı'nın şu ifadeleri dönemin genel kanısını özetlemektedir: “Ahalinin çoğunun rengi toprak sarısında, soluk ve karınlı şıştır. Çocukları daha dünyaya gelir gelmez sıtma zehriyle zehirlendiklerinden ekserisi validesinin memesine doymadan toprak olduğu gibi, yaşayanlar da sıksa, dalaklı, kansız, takatsız olurlar. Gençleri içerisinde gürbüz ve kanlı canlı olanları yok denilecek kadar nadir olup hemen hepsi böyle toprak renginde, sarı benizli, şiş karınlı, ince ve çibanlı bacaklılardır ki ömürleri türlü türlü eziyetler, ağrılar içinde geçtiğinden yaşamaları da yaşamak değildir. Böyle yerlerde dul kadınlar, yetim çocuklar her yerden ziyade bulunur. Hâlbuki çok zamanlardan beri soyları kalmış, silsileleri kesilmemiş insanlar bulunmuyor. Hakikat sıtma yüzünden ve daha birtakım sebeplerden nüfusumuz, askerliğimiz, her cihetle varlıklarımız, kuvvetlerimiz pek ziyade noksan bulmuş ve bulmaktadır. Sıtma sebebiyle ne kadar tarlalarımızın, çiftliklerimiz sürülmemiş, ekilmemiş kaldığını bir araştırırsak servetçe ne büyük zararlarımız olduğu anlaşılır”. Bk. Milaşı 1326, 2.

Tüm bu nedenlerle, Antalya'da sıtma mücadelesini ne Antalyalıların kentlerine ilişkin düşüncelerinden ve "asri şehir" tahayyüllerinden ne de genç ulus-devletin taşraya nüfuz etme ve istihali arttırma politikalarından bağımsız olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilanından sonra tüm Türkiye'de bir seferberliğe dönüşen sıtma mücadelesi içinde Antalya'nın öncelikli bir konumu olduğunu söylemek güçtür. Hatta 1925'ten itibaren Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde oluşturulan Sıtma Mücadele Heyetleri¹⁴⁵, Antalya'da ancak 1929'da faaliyete geçmişti¹⁴⁶. Bu tarihe kadar sıtma mücadelesi sistematik olarak değil, düzensiz ilaç yardımlarıyla ya da yerel yönetimin veya İl Genel Meclisi gibi kurumların aldığı kısmi tedbirler aracılığıyla yürütülmüştü¹⁴⁷. Ne var ki sıtmaya karşı alınan tedbirlerin belirli bir düzene tabi olmaması ve beklenen etkiyi yaratmaktan uzak kalması çoğu defa yerel kamuoyunun eleştirilerine sebep olmuştu¹⁴⁸. Tüm bu eleştirilere rağmen Antalya'da sistematik sıtma mücadelesi ancak 1930'lara doğru başlatılabildi, bu tarihe gelindiğinde sıtma, eskisi gibi kenti ve çevresini kırmaya devam etmişti. Gerçekten de 1928'de Sağlık Bakanlığı tarafından Antalya'da gerçekleştirilen tetkikler sıtmanın bölgedeki hâkimiyetini bir kere daha ortaya çıkarmıştı. Konuyla ilgili hazırlanan raporda Antalya'da nüfusun % 76 nispetinde sıtmalı olduğu belirtilmişti¹⁴⁹.

Sıtma mücadelesine ilişkin ilk önemli adımlar da bu dönemde atılmıştı. 1929'da Sıtma Mücadele Teşkilatı kurulmuş ve bu tarihten itibaren merkezi Antalya olmak üzere; Serik, Manavgat, Finike, Kaş, Korkuteli, Elmalı kazalarında altı şube halinde çalışmaya koyulmuştu¹⁵⁰. Sıtma Mücadele Teşkilatı'nın Antalya'daki ilk işi ise Vilayet'in sert bir tamim yayımlamasına vesile olmak ve burada Sıtma Mücadele Kanunu'na muhalefet edenlerin cezalandırılacağını açıkça belirtmekti¹⁵¹.

Sıtma mücadelesinin bir diğer önemli parçası ise küçük buzul çağının avdetinden sonra değişen çevre şartlarının denetim altına alınmasıydı. Bu nedenle Antalya ve çevresinin en önemli sıtma kaynağı olan bataklıkların kurutulması için çalışılmış, başıboş kalmış su yatakları ve nehirlerin ıslahı için girişimlerde bulunulmuştu. Bu faaliyetin sonucu olarak 1929-1937 arasında 156.956 m bataklık kurutulmuş, 64.476 m kanal temizletilmiş, 58.042 m çukur doldurulmuş, 256.049 m yeni kanal açılmıştı¹⁵². 1939'da ise Antalya'nın Kalkan nahiyesine bağlı Ovagelmiş köyünde bataklıkları kurutmak üzere okalıptüs ormanı oluşturulmuştu¹⁵³. Nihayetinde tüm bu girişimlerin akabinde Antalya'da sıtma ancak 1950'lerden itibaren denetim altına alınabilmiş, bu süreç merkezi idarenin coğrafya üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmişti. Son olarak, sıtma mücadelesi yerel ve ulusal elitlerin iktisadi kalkınma için mücadele verdikleri bir siyasi atmosferde gelişmiş; bu mücadeleye "çağdaşlaşma", "temizlik" ve "ilerleme" gibi ideolojik söylemler eşlik etmişti.

¹⁴⁵ BCA. 30-10-176-218-11, lef. 38.

¹⁴⁶ BCA. 30-10-177-220-18, lef. 32.

¹⁴⁷ Bazı örnekler için Bk. Antalya, 24 Kânûn-ı sâni 1340; Akdeniz, 28 Mart 1341; Akdeniz, 20 Eylül 1341; Türkakdeniz, 29 İlk teşrin 1938, 65-66.

¹⁴⁸ Eleştiriler için Bk. Antalya, 25 Mayıs 1340; Antalya, 13 Haziran 1340; Antalya, 26 Haziran 1340; Antalya, 22 Temmuz 1340; Antalya, 7 Kânûn-ı evvel 1341.

¹⁴⁹ Şelâle, 10 Ocak 1951.

¹⁵⁰ Türk Akdeniz, 29; İlk teşrin 1938, 66.

¹⁵¹ Zümrütova, 7 Nisan 1929.

¹⁵² Türk Akdeniz, 29 İlk teşrin 1938, 66.

¹⁵³ Özer 2017, 470.

BİBLİYOGRAFYA**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi (BOA. C.)**

BOA. C. ADL. 68-4089 (Adliye Katalogu).

BOA. C. AS. 39315-27911 (Askeriye Katalogu).

BOA. C. BH. 143-6895 (Bahriye Katalogu).

BOA. C. İKTS. 32-1560 (İktisat Katalogu).

BOA. C. İKTS. 37-1806 (İktisat Katalogu).

BOA. C. NF. 2131 (Nafia Katalogu).

BOA. C. NF. 2131-43 (Nafia Katalogu).

BOA. C. NF. 2299-46 (Nafia Katalogu).

BOA. C. ML. 16762-409 (Maliye Katalogu).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İdare-i Umumiye Belgeleri (BOA. DH. İUM.)

BOA. DH. İUM, E-108, 81.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (BOA. DH. İ. UM. EK)

BOA. DH. İ. UM. EK. 90-70.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (BOA. HAT.)

BOA. HAT. 362-20111-C.

BOA. HAT. 514-25143-B-1.

BOA. HAT. 760-35926-1.

BOA. HAT. 1224-47829.

BOA. HAT. 1224-47845.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye (BOA. İ. DH.)

BOA. İ. DH. 1242-97340.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (BOA. İ. MTZ.05)

BOA. İ. MTZ. (05) 12-332.

BOA. İ. MTZ. (05) 12-336.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vala (BOA. İ. MVL.)

BOA. İ. MVL. 78-1522.

BOA. İ. MVL. 139-3825.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci (BOA. KK.)

BOA. KK. d. 5850.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühime Defterleri (BOA. MHM.)

BOA. MHM. d. 5/216.
BOA. MHM. d. 12/66, 676.
BOA. MHM. d. 14/1281.
BOA. MHM. d. 16/344.
BOA. MHM. d. 17/14.
BOA. MHM. d. 18/235.
BOA. MHM. d. 22/545, 563.
BOA. MHM. d. 26/42, 543, 544, 646.
BOA. MHM. d. 30/177, 833.
BOA. MHM. d. 31/394.
BOA. MHM. d. 35/830.
BOA. MHM. d. 41/148, 861, 729.
BOA. MHM. d. 55/68.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri (BOA. NFS. d)

BOA. NFS. d-3194.
BOA. NFS. d-3218.
BOA. NFS. d-3190.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (BOA. VRD. TMT. d)

BOA. ML. VRD. TMT. d-9670.
BOA. ML. VRD. TMT. d-9697.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

BCA. 30-10-7-39-27.
BCA. 30-18.1.1.12.75.13.
BCA. 30-10-176-218-11, lef. 38.
BCA. 30-10-177-220-18, lef. 32.
BCA. 272-12.52.121.22, lef. 5.

Antalya Şer'iyye Sicilleri (AŞS.)

AŞS. 1/93.
AŞS. 6/83.
AŞS. 11/84, 113, 114, 121, 125.
AŞS. 91/159, 161.

Gazete ve Mecmualar

Akdeniz, 21 Mart 1341, 28 Mart 1341, 28 Nisan 1341, 20 Eylül 1341, 6 Mart 1926, 9 Mayıs 1927.
Antalya, 30 Kanûn-ı evvel 1339, 13 Şubat 1340, 23 Nisan 1340, 25 Mayıs 1340, 13 Haziran 1340, 26 Haziran 1340, 22 Temmuz 1340, 24 Teşrîn-i Evvel 1340, 28 Teşrîn-i evvel 1340, 26 Teşrîn-i sanî 1340, 17 Kanûn-ı evvel 1340, 19 Kanûn-ı evvel 1340, 24 Kanûn-ı sanî 1340, 9 Şubat 1341, 10 Şubat 1341, 11 Şubat

1341, 17 Şubat 1341, 21 Ağustos 1341, 7 Kanûn-ı evvel 1341, 24 Teşrin-i Evvel 1926.

Babalık, 20 Mayıs 1329.

Hilal-i Ahzar, Nu: 10, Cilt: 2, 1 Şubat 1927.

Konya, 23 Cemazi-yel-evvel 1293.

Resimli Ay, 1 Teşrin-i sani 1340.

Şark, 23 Rebî-ül-ahir 1291.

Şelale, 10 Ocak 1951.

Tenvir, 25 Haziran 1340.

Türk Akdeniz, 29 İlk teşrin 1938.

Vatan, 27 Kanûn-ı evvel 1339, 31 Kanûn-ı sani 1340.

Zümrütova, 7 Nisan 1929.

Konya Vilayet Salnameleri (KVS)

KVS. Defa 1, Konya, 1285.

KVS. Defa 2, Konya, 1286.

KVS. Defa 3, Konya 1287.

KVS. Defa 6, Konya, 1290.

KVS. Defa 7, Konya 1291.

KVS. Defa 10, Konya, 1294.

KVS. Defa 25, Konya, 1310.

KVS. Defa 28, Konya, 1317.

Modern Literatür

A Handbook for Travellers 1840

A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople. London 1840.

A System of Universal Geography 1834

A System of Universal Geography: Or a Description of all the Parts of the World, on a New Plan I. Boston 1834.

Adams 1794

M. Adams, *The New Royal Geographical Magazine or A Modern Complete Authentic and Copious System of Universal Geography.* London 1794.

Akdağ 1995

M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları.* İstanbul 1995.

Akun 1938

Ş. Akun, "Antalya Köylerinde Halk Hekimliği, Baytarlığı ve Eczacılığı". *Türk Akdeniz* 2/ 9 (1938) 27-29.

Armağan 1996

L. Armağan, *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı (Tapu Tahrir Defterlerine Göre).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara 1996.

Arnold-Baker 2015

C. Arnold-Baker, *The Companion to British History.* New York 2015.

Aymard 2008

M. Aymard, "Göçler". Ed. F. Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras.* Çev. N. Erkut – A. Derman, İstanbul 2008.

Barkan 1953

Ö. L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi".

- Türkiyat Mecmuası* X (1953) 1-25.
- Beaufort 1818 F. Beaufort, *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity with Plans, Views, and Collected*. London 1818.
- Braudel 1993 F. Braudel, *Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları* I. Çev. M. A. Kılıçbay. Ankara 1993.
- Braudel 1995 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* vol. I. London 1995.
- Brown 1979 P. J. Brown, *Cultural Adaptations to Endemic Malaria and the Socio-Economic Effects of Malaria Eradication in Sardinia*. New York 1979.
- Brown 1986 P. J. Brown, "Cultural and Genetic Adaptations to Malaria: Problems of Comparison". *Human Ecology* vol. 14/ 3 (1986) 311-332.
- Brun 1824 C. M. Brun, *Universal Geography: Or A Description of All Parts of the World*. Philadelphia 1824.
- Carter 2005 E. D. Carter, *Disease, Science, and Regional Development: Malaria Control in Northwest Argentina 1890-1950*. Alabama 2005.
- Charanis 1975 P. Charanis, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers* vol. 29 (1975) 1-20.
- Clark 1818 J. H. Clark, *The Military Costume of Turkey, Illustrated by a Series of Engravings, from Drawings Made on the Spot*. London 1818.
- Clarke 1817 E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa* III. London 1817.
- Corancez 1816 L. A. O. de Corancez, *Itinéraire d'une Partie Peu Connue de l'Asie Mineure, Contenant la Description des Régions Septentrionales de la Syrie*. Paris 1816.
- Cuinet 1892 V. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie-Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque-Province de l'Asie-Mineure* I. Paris 1892.
- Davis 1874 E. J. Davis, *Anatolica; The Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities. Caria, Phrygia, Lycia and Psidia*. London 1874.
- Davis 1879 E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*. London 1879.
- de Lamartine 1836 A. de Lamartine, *Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages Pendant un Voyage en Orient (1832-1833)*. Bruxelles 1836.
- Eroğlu 1939 Z. Eroğlu, *Muğla Tarihi*. İzmir 1939.
- Erten 1940 S. F. Erten, *Antalya Tarihi*. İstanbul 1940.
- Evliya Çelebi 2011 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* cilt. II/IX. Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı – R. Dankoff. İstanbul 2011.
- Dayar 2016 E. Dayar, *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2016.
- Doğan 2012 A. Doğan, *19. Yüzyılda Teke Sancağı Antalya Merkez Kazası'nın Sosyo-ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul 2012.
- Fagan 2000 B. Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History 1300-1850*. New York 2000.
- Fahmy 1997 K. Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of*

- Modern Egypt*. Cambridge 1997.
- Faroqhi 2005 S. Faroqhi, "Exporting Grain From the Anatolian South West: The Power and Wealth of Tekelioglu Mehmet Aga and His Magnate Household". Ed. A. Anastasopoulos, *Provincial Elites in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete V: A Symposium Held in Rethymnon 10-12 January 2003*. Crete (2005) 293-317.
- Fellows 1852 C. Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in Lycia*. London 1852.
- Flemming 1964 B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spdtmittelalter*. Wiesbaden 1964.
- Greek Ministry for Foreign Affairs 1918 Greek Ministry for Foreign Affairs, *Les Përsecutions Antihelleniques en Turquie, Depuis le Dëbut de la Querre Europëenne*. Paris 1918.
- Greek Patriarchate 1919 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey 1914-1918*. Constantinople 1919.
- Hamilton 1843 W. R. Hamilton, "Delivered at the Anniversary Meeting on the 22 May 1843". *The Journal of the Royal Geographical Society of London* vol. 13/1 (1843).
- Hendy 1985 M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy 300-1450*. Cambridge 1985.
- Heyd 2000 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. E. Z. Karal. Ankara 2000.
- Huntington 1910 E. Huntington, "The Burial of Olympia: A Study in Climate and History". *Geographical Journal* 36 (1916) 657-665.
- Hutteroth 2008 W. D. Hutteroth, "Ecology of the Ottoman Lands". *The Cambridge History of Turkey* vol. III. Cambridge (2008) 18-43.
- İbn Battuta 2004 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta el-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi* C. I. Çev. S. Aykut. İstanbul 2004.
- İnalcık 1984 H. İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants". Ed. Halil İnalcık, *Contributions a l'Histoire Economique et Sociale, de l'Empire Ottoman*. Louvain (1984) 105-123.
- Seiff 1875 J. Seiff, *Reisen in der Asiatischen Türkei*. Leipzig 1875.
- Karaca 2002 B. Karaca, *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı*. Isparta 2002.
- Kâtip Çelebi 1145 Kâtip Çelebi, *Cihannüma*. İstanbul 1145.
- Kılıç 2017 O. Kılıç, "Eskiçađ'dan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri". Eds. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akççek, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ankara (2017) 117-161.
- Lanckoronski 2004 von Karl Grafen Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri* I. Çev. S. B. Gün. Antalya 2004.
- Leake 1824 W. M. Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of That Country*. London 1824.
- Lucas 1712 P. Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roy dans la Grece l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*. Paris 1712.
- Macfarland 1828 C. Macfarland, *Constantinople in 1828, A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire* vol. I, London 1829.

- Mayer 1803 L. Mayer, *Views in the Ottoman Empire Chiefly in Caramania*. London 1803.
- Mikhail 2011 A. Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*. Cambridge 2011.
- Milashlı 1326 İ. H. Milashlı, *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare*. İstanbul 1326.
- Monthly Magazine 1820 *Monthly Magazine or British Register* Vol. 49. London 1820.
- Murray 1837 H. Murray, *The Encyclopedia of Geography*. Philadelphia 1837.
- Nespor 1989 R. P. Nespor, "The Ecology of Malaria and Changes in Settlement Patern on the Cheyenne and Arapaho Reservation, Indian Territory". *Plains Anthropologist* Vol. 34/124 (1989) 71-84.
- Nikiforuk 2010 A. Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev. S. Erkanlı. İstanbul 2010.
- Özer 2017 S. Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Anadolu'da Sıtma". Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ankara (2017) 463-491.
- Packard 2007 R. M. Packard, *The Making of a Tropical Disease: A Short History of Malaria*. Baltimore 2007.
- Reiter 2000 P. Reiter, "From Shakespeare to Defoe: Malaria in England in the Little Ice Age". *Emerging Infectious Diseases Journal* 6/1 (2000) 1-11.
- Rowton 1967 M. B. Rowton, "The Woodlands of Ancient Western Asia". *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 26/4 (1967) 261-277.
- Saib 1304 A. Saib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye*. İstanbul 1304.
- Sallares 2002 R. Sallares, *Malaria and Rome: A History of Malaria in Ancient Italy*. New York 2002.
- Selekler 2011 M. Selekler, *Yarım Asrın Ardından Antalya'da Kemer, Melli, İbradı ve Serik*. Antalya 2011.
- Semple 1919 E. C. Semple, "Climatic and Geographic Influences on Ancient Mediterranean Forests and the Lumber Trade". *Annals of the Association of American Geographers* Vol. 9 (1919) 13-40.
- Sihhiye Müdüriyyet-i Umûmiyyesi 1329 Sihhiye Müdüriyyet-i Umûmiyyesi, *Sıtma*. İstanbul 1329.
- Snowden 2002 F. M. Snowden, *The Conquest of Malaria: Italy 1900-1962*. Roma 2002.
- Spratt – Forbes 1847 T. A. B. Spratt – E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis in Company with the Late Rev. E. T. Daniell* I. London 1847.
- Göka 1996 Ş. Göka, *Söz Uçar Yazı Kalır*. Ankara 1996.
- Tabak 2010 F. Tabak, *Solan Akdeniz: 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*. Çev. N. Elhüseyni. İstanbul 2010.
- Tanrıseven 2007 R. Tanrıseven, *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2007.
- Tekindağ 1977 Ş. Tekindağ, "Teke-Eli ve Tekeoğulları". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 7-8 (1977) 55-70.
- Texier 1862 C. Texier, *Asie Mineure, Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Assia* X. Paris 1862.
- The British and Foreign 1836 "Trade and Consular Establishment of the Levant". *The British and*

- Foreign Review or European Quarterly Journal* VI. London 1836.
- Vatin 2000 N. Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*. Çev. T. Altınova. İstanbul 2000.
- Wilde 1840 R. W. Wilde, *Narrative of a Voyage to Madeira, Teneriffe and Along the Shores of the Mediterranean* II. Dublin 1840.
- Woodward – Ormerod 1909/1910
A. M. Woodward – H. A. Ormerod, “A Journey in South-Western Asia Minor”. *The Annual of the British School at Athens* 16 (1909/1910) 76-136.
- Yılmaz 2010 F. Yılmaz, “16. Yüzyılda Tarımsal Yapılarda Değişim, Akdeniz Mutfağı ve Yağ Kullanımı”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 10 (2010) 23-42.
- Yücel 1958 T. Yücel, “Teke Yöresi Orta Bölümünün Mevzii Coğrafyası”. *DTCF Dergisi* 16/1-2 (1958) 143-204.